

LECH PAWLATA

Fundacja Ochrony Zabytków „Na Rubieży”

Cmentarz przykościelny w Zalesiu, gm. Sidra

Słowa kluczowe: archeologia nowożytna, cmentarz, krypty, kruchta, Zalesie
Key words: modern archaeology, cemetery, crypts, church porch, Zalesie

W dniach od 20 kwietnia do 20 maja 2015 r. na cmentarzu przykościelnym w Zalesiu, gm. Sidra, przeprowadzone zostały archeologiczne ratownicze badania wykopaliskowe. Miały one za zadanie odsłonięcie i przebadanie murowanych, kamienno-ceglanych konstrukcji odkrytych przy kościele podczas prac inwestycyjnych na placu przykościelnym oraz sporządzenie ich dokumentacji. Inwestorem badań była parafia katolicka pw. Najświętszej Marii Panny Pocieszenia w Zalesiu. Wykonawcą badań archeologicznych został Lech Pawlata z Podlaskiej Pracowni Archeologicznej w Białymstoku.

Kościół pw. Matki Bożej Pocieszenia w Zalesiu, wybudowany w latach 1602–1623, został wpisany do Rejestru Zabytków dnia 7 listopada 1966 r. pod nr. A-49. Również cmentarz przykościelny, znajdujący się na tej samej działce ewidencyjnej, a sąsiadujący bezpośrednio z placem kościelnym, został wpisany do Rejestru Zabytków dnia 29 grudnia 1988 roku pod nr. 719. Miejsce prowadzenia badań dotychczas nie figurowało w ewidencji stanowisk archeologicznych. W trakcie badań stanowisku nadano nr 23 w miejscowości i 72 na obszarze AZP 28–90.

BADANIA I ZNALEZISKA ARCHEOLOGICZNE W OKOLICACH ZALESIA

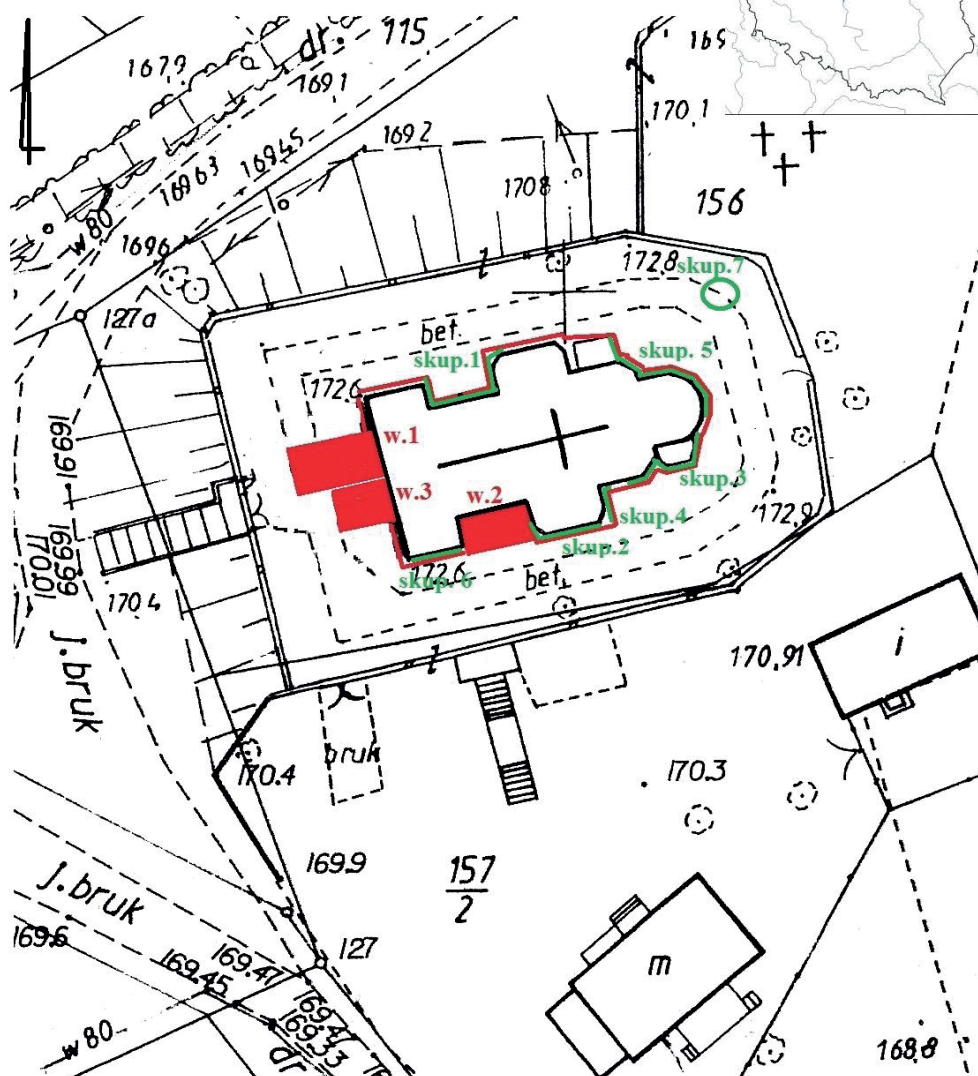
Grunty miejscowości Zalesie znajdują się w granicach dwu obszarów archeologicznych, w ramach których ewidencjonowane są stanowiska archeologiczne. Na obszarze AZP 28–90 badania powierzchniowe przeprowadziła ekipa archeologów pod kierunkiem Lubomiry Tyszler w 1987 r. Odkryła ona na gruntach wsi 19 stanowisk archeologicznych. Trzy kolejne stanowiska zostały zlokalizowane na sąsiednim obszarze 29–90, na którym badania powierzchniowe AZP prowadził w tym samym roku Jacek Moszczyński. Na stanowiskach tych stwierdzono prawie wyłącznie ślady osadnictwa z okresu późnego średniowiecza i nowożytności, kilka punktów osadniczych z wczesnego średniowiecza oraz pojedyncze ślady

osadnictwa starszego, w tym sięgającego schyłkowego paleolitu. Związane jest to ze stosunkowo późnym zasiedleniem tych obszarów puszczańskich, w którym to procesie ważną rolę odgrywał Hieronim Wołłowicz.

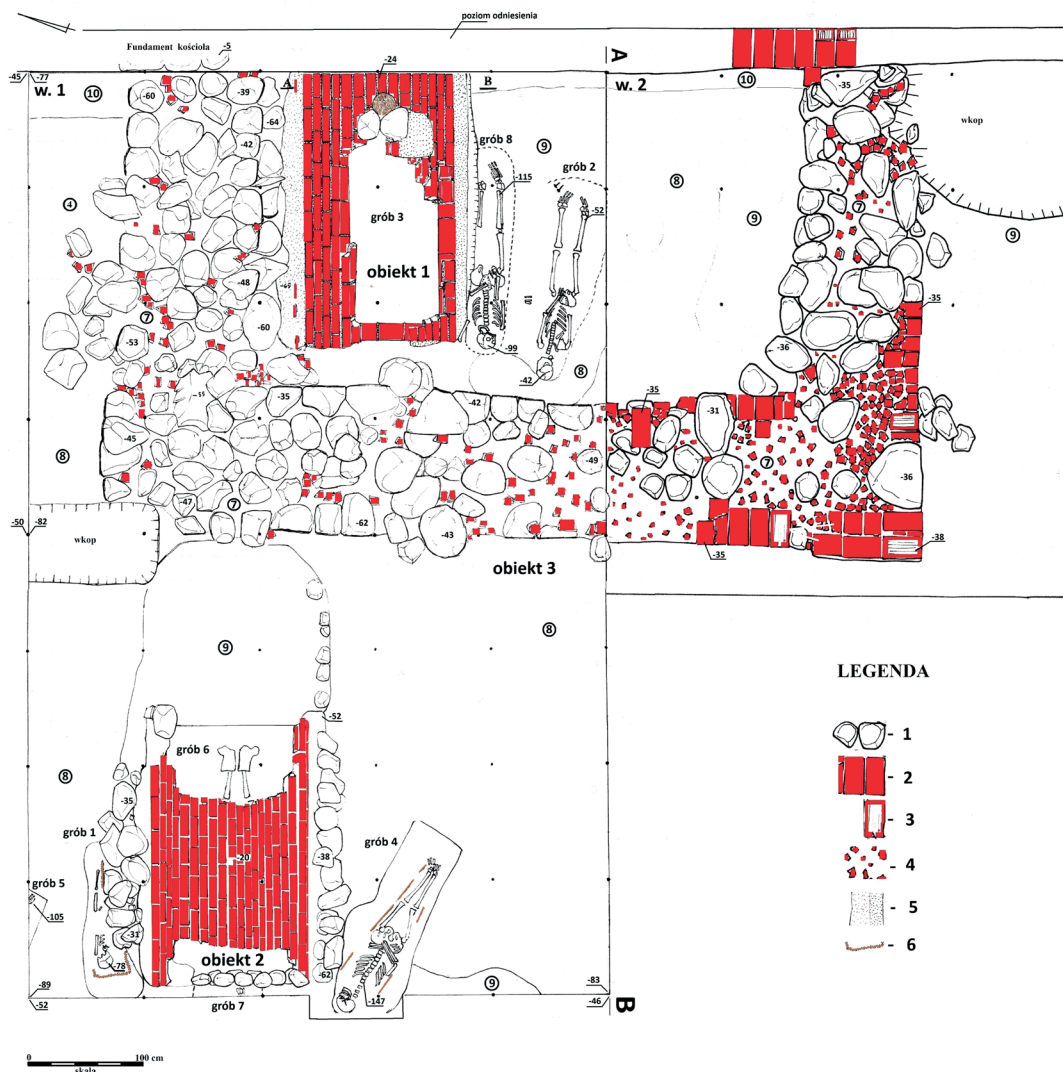
W trakcie prowadzenia ratowniczych badań archeologicznych uzyskano szereg ważnych informacji od jednego ze starszych mieszkańców wsi, Czesława Maślińskiego. Podczas remontu kościoła, po II wojnie światowej, zamurowano boczne wejście do krypty głównej oraz pokryto tynkiem dokonane zmiany i zamurowane otwory. Kości ludzkie odkryto podczas budowy betonowej opaski od strony zakrystii, ale wówczas nie przenoszono ich, tylko zalano je betonem. Przy kościach znaleziono wówczas sprzączkę miedzianą. Podczas tynkowania kościoła i ustawiania rusztowania murarze odkryli kryptę przed wejściem do kościoła, gdyż przy wbijaniu pała rusztowania ziemia zapadła się na wysokości krypty z lewej strony wejścia. Murarze zaklinowali odsłonięty otwór, zabijając go prawdopodobnie widocznymi obecnie kamieniami i pozostawiając dolną część słupa (il. 13). Pod murem ogrodzenia kościelnego chowano zmarłych jeszcze na początku XX w. Rozmówca pokazał miejsce, w którym pochowani zostali jego pradziadkowie w 1905 r.: na północ od środkowej części kościoła, w którym to miejscu posadzona została lipa, obecnie usunięta wraz z innymi drzewami. W trakcie inwestycji prowadzonej przy kościele w latach sześćdziesiątych XX w. informator był obserwatorem i widział, że w pobliżu była druga krypta, którą zawałiła częściowo koparka podczas odsłaniania terenu. Znajdowała się w niej trumna barwy czerwonej.

Stary cmentarz znajduje się około 500 m na południowy zachód od kościoła, na wzgórzu, gdzie obecnie rosną dwie charakterystyczne duże sosny. Teren ten zwany jest „Mohilcy”. W miejscu tym zaraz po wojnie była eksploatowana żwirownia. Znajdowały się tu duże kamienie i płyty kamienne. Ludzie brali je, wykorzystując do budowy, dopóki nie spostrzegli, że są to płyty grobowe. Obecnie żwirownia jest nieeksploatowana. Na tym zarośniętym nieużytku zachowały się dwa duże kamienie. Podczas kopania żwiru ściana żwirowni osypywała się, odsłaniając kości ludzkie. W ścianie żwirowni obok kości p. Maśliński znalazł zlepione razem trzy zaśnieżone monety, szelągi litewskie (odczytał napis), na których widniał rok 1619. Zostały one później przypadkowo wyrzucone. Rozmówca zainteresował się tym terenem i zaczął kopać w miejscu, gdzie były duże kamienie ustawione w prostokąt, tworząc obstawę grobową. Kopał w środku i pod warstwą piasku na głębokości do jednego metra znalazł szkielet mężczyzny bez wyposażenia.

Dwór zalesiański znajdował się na północ od wzgórza kościelnego na sąsiednim wzniesieniu. Po lewej stronie drogi prowadzącej od kościoła i rynku zlokalizowane były dwie sadzawki dworskie, dwór stał prawdopodobnie po prawej stronie. Znajduje się tu obecnie gospodarstwo. Na terenie przylegającego do zabudowań sadu właściciel prowadził drenaż. Podczas wykonywania głębokich rowków pługiem wyorał kafle z ornamentem roślinnym zielono polewane oraz ozdobną klamkę. Kafle te zebrał i przechowywał u siebie, resztę zasypano.

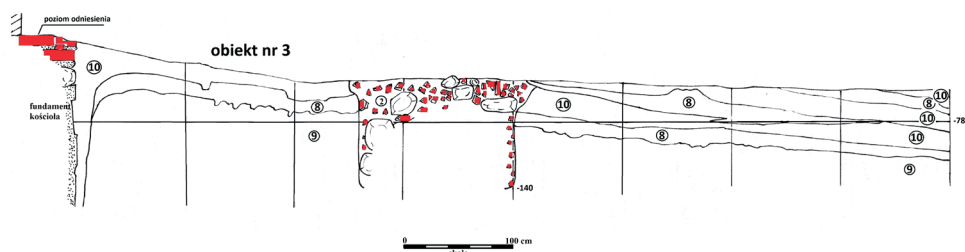

331

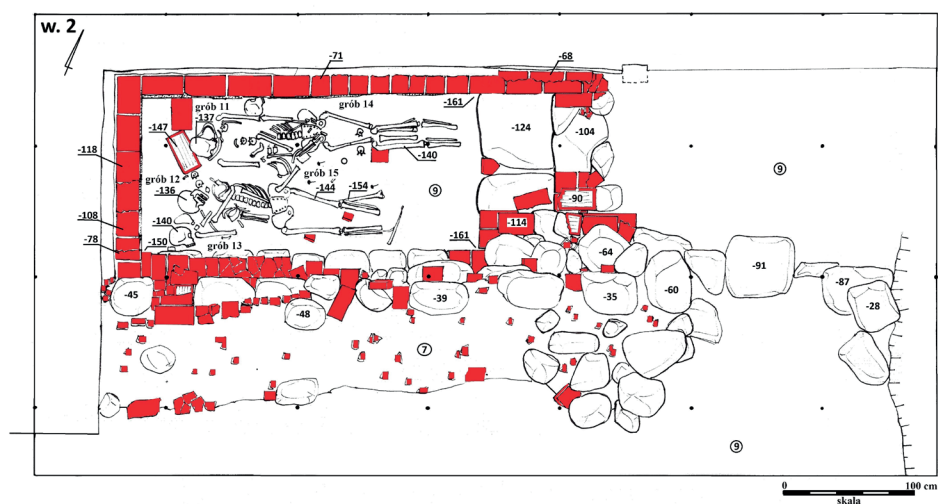

2. Zalesie, gm. Sidra. Plan zbiorczy obiektów archeologicznych w wykopach nr 1 i 3 z badań wykopaliskowych 2015 r. Legenda (dotyczy wszystkich rysunków): 1 – kamienie, 2 – cegły, 3 – cegły „palcówki”, 4 – gruz ceglany, 5 – zaprawa wapienna, 6 – drewno, 7 – glina z gruzem ceglany, 8 – warstwa osadnicza – czarna ziemia kulturowa, 9 – żwir barwy szarżółtej, 10 – ziemia z gruzem wapienno-ceglany. Rys. L. Pawlata

Zalesie, Sidra Commune. Comprehensive plan of archaeological structures in trenches 1 and 3 from the 2015 excavation research. Legend (applies to all illustrations): 1 – stones, 2 – bricks, 3 – „finger-moulded” bricks, 4 – brick rubble, 5 – lime mortar, 6 – wood, 7 – clay with brick rubble, 8 – settlement layer – black cultural soil, 9 – grey-yellow gravel, 10 – soil with lime-brick rubble. Illustration by L. Pawlata

3. Zalesie, gm. Sidra. Profil stratygrafii stanowiska (A-B) z umiejscowieniem relikwii obiektu 3 – kruchty. Rys. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune. Stratigraphic profile of the site (A-B) with the placement of relics of structure 3 – vestibule. Illustration by L. Pawlata

4. Zalesie, gm. Sidra. Plan zbiorczy obiektów archeologicznych w wykopie nr 2 z badań wykopaliskowych 2015 r. Rys. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune. Comprehensive plan of archaeological structures in trench 2 from the 2015 excavation research. Illustration by L. Pawlata

OPIS BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

Podczas realizacji prac inwestycyjnych obejmujących budowę utwardzonej alejki procesyjnej biegnącej naokoło kościoła wydobyto część kości i odsłonięto kamiennie-ceglane rumowiska obiektów architektonicznych. Założono wykop nr 1 usytuowany przy wejściu głównym do (il. 1-3). Wykop o wymiarach 5 × 8 m umieszczono po północnej stronie osi wzdłużnej kościoła, krótszym bokiem przylegał on do lica zachodniego fundamentu świątyni. W trakcie eksploracji wykopu wyodrębniono następujące obiekty: groby szkieletowe (nr 1-8), obiekty murowane nr 1 i 2 (krypty) oraz obiekt nr 3 (fundament kruchty). Po południowej stronie wykopu nr 1 założono przylegający do niego i fundamentu kościoła wykop nr 3 o wymiarach 4,5 × 4 m w celu wyeksplorowania i przebadania w całości fundamentów kruchty i jej zawartości.

Wykop nr 2 założono po odkryciu ceglanego rumowiska, we wnęce znajdującej się pomiędzy ołtarzem bocznym a wieżą od strony południowej (il. 4). Miał on wymiary $7 \times 3,5$ m. We wnęce wyodrębniono relikty ceglanej konstrukcji obiektu nr 4 – krypty. Ściany obiektu łączono zaprawą glinianą z jednolitego rozmiaru cegieł, w tym „palcówek”. Przykryte były zwaliskiem ceglanego sklepienia, w którym cegły z ciągami palcowymi i pozbawione odcisków łączono zaprawą wapienną (tab. 1). Pod zwaliskiem ceglanego i kamiennego gruzowiska wyodrębniono częściowo przemieszczone ludzkie szczątki kostne z grobów nr 9–15 oraz fragmenty kilkunastu naczyń glinianych.

Prace inwestycyjne związane z odsłanianiem fundamentu kościoła doprowadziły do wydobywania licznych szczątków kostnych. Próby założenia kolejnych wykopów archeologicznych nie przyniosły odkrycia nienaruszonych pochówków. Wszystkie szczątki kostne w obrębie wykopu inwestycyjnego zostały wcześniej przemieszczone, a pozostałości obiektów grobowych uległy zniszczeniu podczas prac ziemnych związanych z przygotowaniem strefy fundamentowej do zainstalowania opaski betonowej, obecnie usuwanej. Szczątki te zbierano w ramach wyodrębnionych skupisk (nr 1–7) w celu łatwiejszego opisanie materiału kostnego i poddania go analizie antropologicznej.

Obiekt 1 (il. 2, 12): krypta murowana, znajdująca się bezpośrednio przy fundamencie kościoła i północnej ściany kruchty, miała wewnątrz komorę o wymiarach 201×98 cm i wysokości 120 cm. Zbudowana została z cegieł barwy ceglastej. Posadzka wykonana z cegieł układanych płasko wzdłuż i w poprzek, w naprzemiennych rzędach poprzecznie do osi krypty, związana została zaprawą wapienną. Ściany wzniesione z 10 rzędów cegieł układanych płasko. Ściany północną, południową i zachodnią wzniesiono na ceglanej posadzce. Wykonano je w układzie pojedynczych rzędów cegieł układanych płasko wzdłużnie, na zakładkę i związanych zaprawą wapienną. Ścianę wschodnią ułożono z pojedynczego rzędu cegieł na wozówkach układanych na zakładkę. Sklepienie kolebkowe wykonano na szalunku z drewnianych desek, ułożonych wzdłużnie (ich punkty podparcia zachowały się w szczycie krótkich ścian). Składało się z pojedynczej warstwy, 14 rzędów cegieł w układzie wozówkowym związanych na zakładkę. Otwór w sklepieniu wykonany został w trakcie stawiania rusztowania z lat pięćdziesiątych XX w. Zabezpieczono go (zaklinowano) drewnianym palem i dwoma głazami eratycznymi. Na stropie części wschodniej sklepienia zachowała się wylewka wapienna, w której zidentyfikowano odcisk kamienia – prawdopodobnie część podstawy postumentu nagrobka. Przyporę północnej ściany tworzyły w jej szczycie kamienie eratyczne o średnicy 20–30 cm ułożone od zewnątrz pojedynczym rzędem wzdłuż ściany na poziomie wylewki budowlanej. Kryptę wybudowano w wąskim wykopie nieszalowanym. Śladem jest wylewka wapienna usytuowana wzdłuż ściany południowej w obrębie dolnej warstwy kulturowej. Z wnętrza wydobyto nieznaczne szczątki kostne i pozostałości grobu nr 3.

Grób 3 (ryc. 3, 10, 12): został zniszczony prawdopodobnie w trakcie odkrycia krypty w okresie powojennym. Wówczas znaleziono w nim „obrączkę” metalową. Szczątki kostne czterech (?) osobników zostały wydobyte podczas prac inwestycyjnych, bezpośrednio przed podjęciem badań ratowniczych. Z analizy antropologicznej wynika, że należały do mężczyzny w wieku 30–40 lat, kobiety

w wieku 25–30 lat oraz dziecka w wieku 4–5 lat (*infans* I). Wśród tego materiału znajdowała się kość piszczelowa należąca do młodocianego osobnika. Możliwe że wśród kości znajduje się przymieszka kości spoza krypty 1. Zaniechano ustaleń dotyczących wyliczenia wysokości osobników ze względu na zły stan materiału kostnego. W grobie znajdował się co najmniej jeden pochówek trumienny. Z trumny zachowały się szczątki drewnianych desek bez zdobień i profilowania. Wydobyto nieliczne drobne kości. Wśród nich znaleziono fragmenty płaskiego jednostronnego grzebienia do upinania włosów wykonanego z elastycznego materiału kostnego (szylkretu ?) (il. 5.8) oraz szczątki z odzieży zmarłego.

C h r o n o l o g i a: budowa krypty jest ściśle związana z okresem budowy kruchty (obiekt 3) w XVII w., nieco później niż budowa kościoła (może być w bezpośrednim następstwie czasowym). Krypta nie jest najstarszym miejscem pochówku zmarłych w kruchcie. Świadczy o tym uszkodzenie szkieletu w starszym grobie 8. Grób ten, usytuowany w strefie kruchty, został naruszony przez wkop krypty 1, który doprowadził do przemieszczenia ze strefy kontaktowej kości ramieniowej i udowej lewej strony pochówku.

Obiekt 2 (il. 2, 10, 11): krypta murowana wolnostojąca, usytuowana w odległości 6 m na zachód od fundamentu kościoła, po północnej stronie traktu prowadzącego z bramy do wejścia do kościoła. Jednak odnosząc usytuowanie do prawdopodobnie istniejącej wówczas kruchty, krypta znajdowała się około 160 cm przed ścianą kruchty, a przestrzeń między nimi była wykorzystana dla wkopu wejściowego do obiektu. Posadzka i trzy ściany wykonane zostały z kamieni eratycznych o średnicy 10–20 cm ułożonych zwarcie i wiązanych zaprawą glinianą. Ściana wschodnia oparta na trzech rzędach cegieł ułożonych wzdłużnie i płasko. Na nich postawiono płytę betonową odlaną na gruncie. Płaską jej powierzchnię pomalowano czarną farbą. Nie stwierdzono śladów inskrypcji. Pokrywa ta została pokawałkowana (rozbita), co świadczy o naruszeniu przestrzeni grobowej w późniejszym okresie. Uszkodzenia dotyczyły również wschodniej i zachodniej części sklepienia oraz górnej części kamiennej ściany zachodniej. Sklepienie w formie kolebki zostało wymurowane z 20 rzędów cegieł ułożonych na szalunku drewnianym (?) rzędami na zakładkę w układzie wozówkami do wewnątrz. Konstrukcję związano zaprawą wapienną. Wymiary cegieł: 285 × 142 × 58–62 mm. Brak wyraźniejszych śladów szalowania sklepienia deskami (brak ich odcisków w zaprawie). Dłuższe ściany podparto od zewnątrz rzędami kamieni eratycznych o średnicy 15–30 cm na wysokości stropu ścian, w miejscu ich łączenia ze sklepieniem, na poziomie wylewki wapiennej powstałej na poziomie gruntu podczas wznoszenia sklepienia. Kryptę wybudowano w wykopie wąskoprzestrzennym nieszalowanym. Dojście do krypty znajdowało się od strony wschodniej. Tu wyodrębniono ślady wkopu o kształcie zbliżonym do prostokąta o zaokrąglonych narożnikach, bokach 160 × 125 cm i z płaskim dnem na głębokości sięgającej ceglanej podstawy wejścia do krypty. Po stronie północnej wyodrębniono w wypełnisku ślady wtórnego wkopu poświadczające ingerencję w wejście do krypty. Wkop ten miał nieco większą głębokość niż wkop pierwotny. W krypcie znajdowała się centralnie ustawiona trumna drewniana, znacznie zniszczona i zgnieciona przez zwalisko gruzu kamienno-ceglanego z zawalonych krótkich ścian i części ceglaneanego sklepienia.

W trumnie znajdował się pochówek szkieletowy nr 6. Komora wewnątrz krypty miała wymiary 209 × 111 cm.

Grób 6 (il. 2, 13): szkieletowy pochówek trumienny zawierający szczątki mężczyzny w wieku 30–40 lat (późny *adultus*). Wyliczona wysokość osobnika – ok. 167 cm. Lewa ręka wyciągnięta wzdłuż tułowia z dłonią złożoną na miednicy, prawa zgięta w łokciu z przedramieniem złożonym na wysokości jamy brzusznej. Na szczątkach zachowały się fragmenty odzieży:

1. koszuli z cienkiej tkaniny barwy brązowej z drobnym wzorem powtarzalnym, zapinanej na żelazne małe guziki (5 lub 6) obszyte takimże materiałem,
2. żabotu lub kołnierzyka z jasnego jednolitego cienkiego i delikatnego materiału,
3. pasa (gorsetu) z obszywanego materiałem ze wstawkami skórzanymi i skózanymi zapięciami. Konstrukcja usztywniona drucikami miedzianymi i zdobiona drobnymi rurkami ze skrętów miedzianych,
4. buty skórzane barwy czarnej z wysokimi cholewami z podeszwami skózanymi na niskim obcasie.

Trumna z fazowanych desek, pomalowana na kolor jasnobrązowy, ozdobiona została idącą przez środek płócienną taśmą barwy zielonej, na której znajdowało się pięć kwiatków uformowanych z takiegoż materiału. Na zewnętrznej części wieka u wezłowania umieszczono inskrypcję „IHS” wykonaną za pomocą kilkudziesięciu nitów miedzianych z kopulastymi główkami o średnicy 8–10 mm. Na wewnętrznej części ścianki trumny u wezłowania tak samo wykonana inskrypcja „S+P” (il. 9). Przy węższych końcach po bokach cztery uchwyty trumienne mosiężne i srebrzone na powierzchni zewnętrznej, zdobione (odlew w formach piaskowych formierskich) z przyczepami mocowanymi na ćwieki żelazne do boków trumny (il. 8) rozstawione na dłuższym boku o 150 cm. Trumna wspierała się na czterech (zachowane jedno) nóżkach piramidalnych mocowanych na czop. W konstrukcji tej brak śladów łączenia elementów za pomocą gwoździ (znaleziono tylko jeden gwoździ).

C h r o n o l o g i a: cechy metryczne cegieł oraz zastosowanie betonu przy konstrukcji wejścia krypty nr 2 wskazują na jej budowę około pierwszej połowy XIX w. Pozostałości betonowej płyty zamykającej krótszą ścianę komory grzebalnej mogą być świadectwem próby zabezpieczenia grobu w późniejszym okresie – w drugiej połowie XIX w. Obiekt ten jest starszy niż pochówek dziecka w grobie nr 1 i młodszy niż pochówek nr 4, w którym szczątki kostne na styku z wykopem konstrukcyjnym krypty 2 zostały naruszone przez wkop budowlany krypty. Na podstawie cech ubioru i charakterystyki trumny grób nr 6 należy datować na pierwszą połowę XIX w.

Obiekt 3 (il. 2, 10, 11): pozostałości kruchty kościelnej. Zachowało się po niej fundamentowanie złożone z muru kamiennego posadowionego we wkopie wąskoprzestrzennym o pionowych ściankach, w którym wyodrębniono nieregularne trzy warstwy kamieni. Wewnątrz murów znajdowała się krypta murowana (obiekt 1) oraz groby nr 3 (w krypcie), 2 i 8. Odsłonięto trzy ściany: zachodnią, południową i północną. Kruchta miała formę prostokąta o wymiarach zewnętrznych

715 × 420 cm z pilastrami o szer. ok. 90–100 cm i głębokości ok. 10 cm przy narożnikach zewnętrznych. Niewyodrębniona stopa fundamentowa znajdowała się na głębokości 100 cm i została posadowiona na piaszczysto-żwirowym podłożu. Fundament miał wysokość 140 cm i prawdopodobnie wystawał ponad powierzchnię ówczesnego gruntu około 66 cm. Świadczy o tym poziom wylewki wapiennej zalegający 66 cm poniżej poziomu odsadzki fundamentu kościoła oraz pozostałości tynku na ścianie w narożniku południowo-zachodnim. Górne partie fundamentu i narożnika licowano rzędami cegieł i ich połówek w układzie główkowym do lica, w partii narożnika w układzie główkowym i wozówkowym w naprzemiennych przewiązanych warstwach (wyodrębniono niezniszczonych pięć warstw). Konstrukcja kamienna fundamentu była łączona zaprawą glinianą i uszczelniana gruzem ceglany. Zaprawy wapiennej do łączenia cegieł użyto jedynie w narożniku południowo-zachodnim. Obiekt został usytuowany niesymetrycznie w stosunku do wejścia głównego do kościoła, z przesunięciem w kierunku północnym. W ten sposób wyodrębniono przestrzeń na pochówki odsuniętą od traktu wejściowego. Obserwacje styku konstrukcji fundamentu kruchty z fundamentem kościoła wykazały wyraźne oddzielenie obu konstrukcji i jednocześnie późniejszą chronologicznie budowę kruchty. Świadczą o tym dostawianie kamieni i fragmentów cegieł do fundamentu kościoła (brak wzajemnego przewiązania obu konstrukcji) oraz relacje stratygraficzne. Konstrukcja fundamentu kruchty wyraźnie nachodziła na wkop fundamentowy związany z budową kościoła wypełniony luźną zaprawą wapienną i piaskiem.

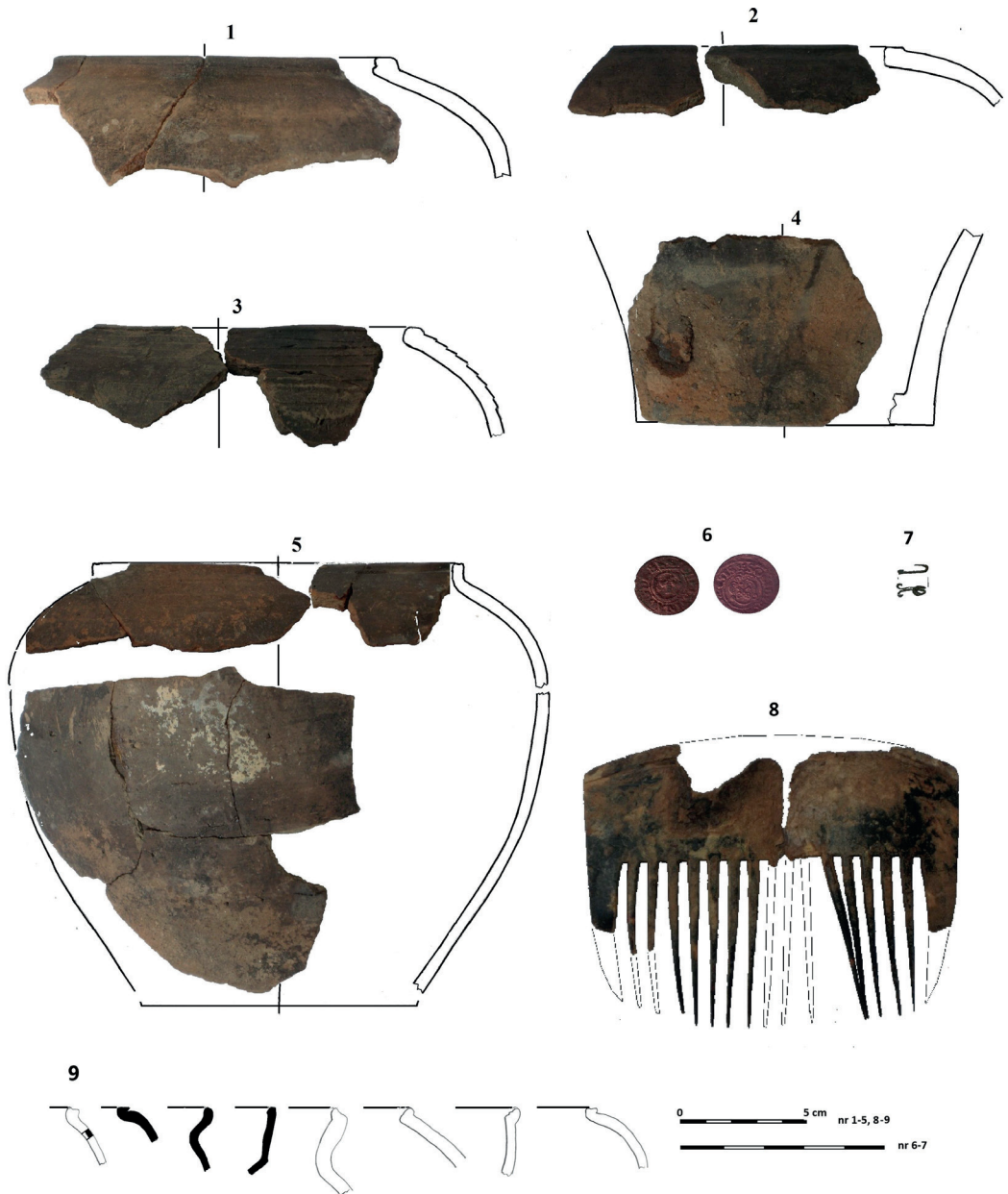
Wewnątrz kruchty, w przestrzeni o wymiarach 480 × 280 cm, stwierdzono obecność nienaruszonej warstwy najstarszego humusu. Przestrzeń ta była częściowo zapełniona warstwami zaprawy piaszkowo-wapiennej w trakcie budowy kościoła, które zostały przecięte wykopami fundamentowymi dobudowanej kruchty. Podłoga kruchty była prawdopodobnie drewniana i posadowiona została na poziomie odsadzki fundamentu kościoła, wspierając się również na koronie fundamentu kruchty. Nie wyodrębniono wyraźniejszych śladów wejścia. Prawdopodobnie znajdowało się ono w ścianie zachodniej na osi głównego wejścia do kościoła. Stwierdzono tu brak większych kamieni, które mogłyby utrudnić zamocowanie na szczyt fundamentu drewnianych schodów wejściowych. W tej części fundamentu znajdował się również otwór wentylacyjny.

M a t e r i a ł z a b y t k o w y: z obszaru kruchty znaleziono zaledwie dwa fragmenty naczyń barwy siwej, które wystąpiły we wnętrzu obiektu, na poziomie młodszej warstwy osadniczej: czarnobrunatnej ziemi organicznej, przemieszanej z wapienno-piaskowym gruzem budowlanym.

C h r o n o l o g i a: powstanie kruchty wiązać należy z okresem bezpośrednio następującym po budowie kościoła wzniesionego w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. Świadczą o tym metryczne cechy cegieł, w tym „palcówek” wtórnie wykorzystanych do budowy. W jej wnętrzu znajdowała się wybudowana później krypta 1, do wzniesienia której użyto cegieł o zbliżonych wymiarach (tab. 1). Data rozbiórki nie jest znana. Wiazać ją należy najpóźniej z przebudową wież kościoła dokonanych około 1859 r.

Obiekt 4: pozostałości krypty murowanej odsłonięto we wnęce przy fundamentach południowej wieży i kościoła. W wyniku eksploracji odsłonięto trzy ściany i wejście w formie korytarza oraz pozostałości sklepienia zniszczonego przez prace budowlane. Ściany północną i zachodnią wykonano z pojedynczego rzędu cegieł i ich połówek układanych płasko główkami i wozówkami do wnętrza naprzemiennie w warstwach. Ściana zachodnia wykonana została z rzędów kamieni eratycznych średnicy 20–40 cm licowanych płaskimi powierzchniami do wnętrza i z wyrównaniem lic fragmentami pojedynczych i ciągów cegieł. We wschodniej części krypty znajdowało się wejście z nadprożem wyprofilowanym z 1–2 rzędów cegieł „palcówek” wspartych na płaskich kamieniach progowych. Ściana północna, przylegająca do fundamentu kościoła, składała się z 9–10 rzędów cegieł „palcówek” spojonych gliną do wysokości około 100 cm (przewiązanie korony muru ze sklepieniem zostało zniszczone). Ułożona została na pojedynczym rzędzie kamieni brukowych tworzących fundament ściany zagłębiony w żwirowatym calcu. W części zachodniej zachowana fragmentarycznie ściana szczytowa postawiona została w niewielkiej odległości (ok. 10 cm) od fundamentu wieży, co wynikało z nierówności tego fundamentu i dążenia do wyprowadzenia pionowego muru. Obie ściany wiązano zaprawą wapienną, a na licach ścian wnętrza komory zidentyfikowano pozostałości tynku wapiennego. W trakcie eksploracji oczyszczono i udokumentowano fragmenty zwaliska sklepienia kolebkowego złożonego z cegieł „palcówek”, spojonych zaprawą wapienną oraz pozbawionych odcisków palców, ale zbliżonych metrycznie i technologicznie. Sklepienie wykonano prawdopodobnie z pojedynczej warstwy cegieł układanych ciągami wzdłuż osi krypty wozówkami do wnętrza i na zakładkę. Ściana południowa jest słabo czytelna, złożona z kamieni i gruzu ceglanego spojonych gliną. Jest ona mniej równa z celowym stopniowaniem i lekkim rozchyleniem na zewnątrz. Grubość jej wynosiła u podstawy do 100 cm. Lico zewnętrzne nierówne. Elementy konstrukcji wiązała zaprawa gliniana i gruz ceglany. Wymiary wnętrza u podstawy krypty: długość na poziomie kamieni fundamentowych około 260 cm, wraz z kamiennym stopniem do ceglanego nadproża około 315 cm. Szerokość u podstawy około 120 cm, na wysokości zwężenia na kamiennym progu 90 cm. Taka też (lub nieco węższa) była szerokość wejścia, którego próg posadowiony został na głębokości 90–100 cm od poziomu odsadzki fundamentowej kościoła. Dno krypty znajdowało się około 60 cm głębiej. Prawdopodobna wysokość krypty wewnątrz wynosiła około 140–150 cm.

Korytarzyk prowadzący do wnętrza tworzyła obudowa boków z solidnych kamieni o średnicy 30–50 cm posadowionych na calcowym żwirowatym podłożu. Znajdowała się ona na przedłużeniu w kierunku wschodnim ściany południowej krypty, tworząc obudowę jej zakończenia. Kilka podobnych kamieni ułożono przy wschodnim krańcu fundamentu kościoła, w miejscu wystającego z płaszczyzny ściany jako obudowa części ołtarzowej ołtarza bocznego. Kamienie te zostały naruszone przez prace budowlane. Kamiennie obudowy boków tworzyły obramienie wejścia, a łączyły się kilkoma płaskimi kamieniami tworzącymi zewnętrzny próg i stopień wejściowy do przedsionka krypty. Wnętrze przedsionka wypełniał jednolity żwirek. Ustalono, że poziom zarówno progu wejściowego do przedsionka, jak i ceglanej podbudowy progu w wejściu do krypty znajdowały się na tej samej głębokości, a szerokość wej-

5. Zalesie, gm. Sidra. Ceramika (1-5, 9) moneta (6) i haftka (7) z krypty 4 oraz grzebień kościany (8) z krypty 1. Fot i rys. L. Pawlata
 Zalesie, Sidra Commune. Pottery (1-5, 9), coin (6), and hook-and-eye clasp (7) from crypt 4, and bone comb (8) from crypt 1. Photo and illustration by L. Pawlata

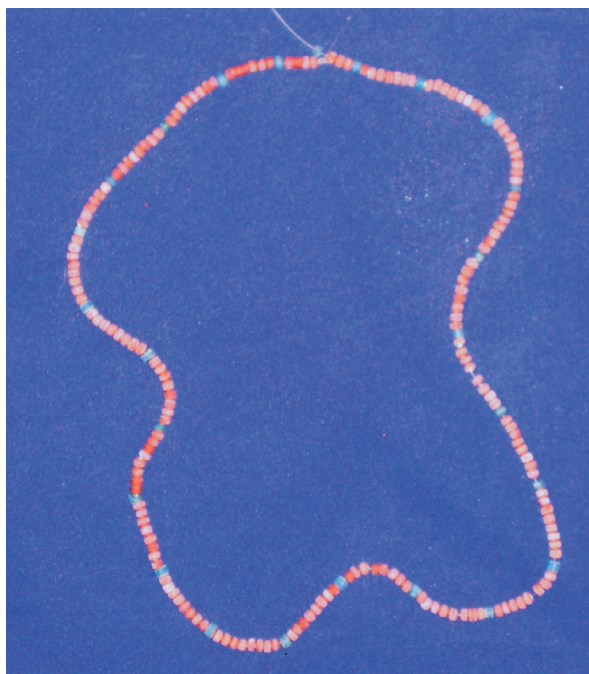

6. Zalesie, gm. Sidra. Ceramika z krypty 4. Fot. i rys. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune. Pottery from crypt 4. Photo and illustration by L. Pawlata

ścia wynosiła około 75 cm. Północną i wschodnią ścianę korytarza prowadzącego do krypty tworzyły lica fundamentu kościoła i ołtarza bocznego. Wymiary wnętrza korytarzyka wynosiły 240 × 140 cm. Korytarzyk był konstrukcją odkrytą lub przykrytą dachem z materiału organicznego, po którym nie zachowały się żadne ślady.

Wewnątrz krypty znajdowały się pozostałości co najmniej siedmiu pochówków (groby nr 11–15), z czego część niewątpliwie trumiennych. Trumny wykonano zasadniczo bez użycia gwoździ (znaleziono ich zaledwie kilka), ułożone zostały warstwami. Pochówki położone na samej górze uległy zniszczeniu, a kości zostały pokawałkowane i przemieszane w trakcie zawalenia się sklepienia krypty. W momencie odkrycia obiektu, przed podjęciem badań archeologicznych, koparka zdjęła górne warstwy wraz z gruzem ceglanym, w którym znaleziono kolejne trzy czaszki – możliwe że pochodzące bezpośrednio z wypełniska krypty grobowej.

Materiał zabytkowy: część znalezisk z krypty najpewniej nie znajdowała się w żadnej trumnie, a złożona została do wnętrza krypty intencjonalnie. Dotyczy to zwłaszcza kilku naczyń zachowanych w całości lub w dużych fragmentach. Dna tych naczyń i większość fragmentów posadowiona została na poziomie najniżej położonych pochówków w pobliżu wejścia i „w nogach” trumien. Część niewątpliwie została przemieszczona przez zawalenie sklepienia krypty oraz dostawianie kolejnych pochówków w trakcie funkcjonowania grobowca. Dwa haki żelazne znalezione luzem były naj-

7. Zalesie, gm. Sidra. Kolia paciorków szklanych z grobu 10.

Fot. L. Pawlata

Zalesie, Sidra Commune. Glass bead necklace from grave 10. Photo by L. Pawlata

8. Zalesie, gm. Sidra. Posrebrzane uchwyty trumienne z grobu 6 w krypcie 2. Fot. L. Pawlata

Zalesie, Sidra Commune. Silver-plated coffin handles from grave 6 in crypt 2. Photo by L. Pawlata

pewniej wmurowanymi w ścianę elementami drzwi wejściowych do krypty. Kilka gwoździ znaleziono w miejscu uniemożliwiającym powiązanie ich z konkretnym pochówkiem, podobnie jak szeląg ryski znaleziony na dnie krypty.

- 1) Około 90 fragmentów częściowo zrekonstruowanego naczynia glinianego formy garnkowej z lekko profilowaną krótką krawędzią, bez szyjki. Duża ilość domieszki tłucznia drobno- i średnioziarnistego z miką i pojedynczymi ziarnami grubymi. Powierzchnia barwy wewnątrz jasnobrunatnej, z zewnątrz szarobrunatnej ze śladami okopcenia. Wysoko usytuowana górna część brzuśca ornamentowana płytkimi żłóbkami rytymi narzędziem jednozębnym. Dno lekko wklęsłe z użytkowo startymi krawędziami i odciskiem drewnianej podkładki. Wymiary: średnica wylewu 16 cm, średnica brzuśca 23 cm, średnica dna 14 cm, wysokość 22,4 cm (il. 6.1);
- 2) osiem fragmentów jednego naczynia glinianego formy dzbanowatej, o lekko wychylonym wylewie i krawędzi płasko ściętej. Przełam trójbarwny, zredukowany wewnątrz. Szkliwo barwy zielonkawo-brunatnej płamiście pokrywa wnętrze naczynia łącznie z dnem i powierzchnię zewnętrzną powyżej wyđętości brzuśca. Gлина z nieznaczną ilością domieszki drobnoziarnistego tłucznia z miką i drobnego piasku i przymieszką tłuczonego wapienia. Dno płaskie z zewnętrznym rantem. Naczynie wykonane techniką toczenia. Wymiary: średnica wylewu 12 cm, średnica dna 10 cm, wysokość 16,5 cm (il. 6.3).
Znaleziono też drobny fragment dna podobnego naczynia z zielonym szklivem na powierzchni zewnętrznej łącznie z dnem oraz bezbarwnym wewnątrz. Wykonany z białej gliny z domieszką drobnoziarnistą;
- 3) około 65 fragmentów częściowo wyklejonego i zrekonstruowanego naczynia glinianego formy garnkowej z krótką krawędzią lekko profilowaną ustawioną pionowo, bez szyjki. Duża ilość domieszki tłucznia drobnoziarnistego oraz średnioziarnistego z miką. Powierzchnia barwy jasnobrunatnej. Wysoko usytuowana górna część brzuśca ornamentowana płytkimi żłóbkami rytymi narzędziem wielozębnym o trójkątnych krótkich zębach (grzebieniem garncarskim). Dno płaskie z odciskiem podsypki tłucznia i białej pylistej. Wykonane techniką zlepienia taśm (odciski palców w dolnej części) oraz obtaczania szybkoobrotowego. Wymiary: średnica wylewu 13 cm, max. średnicy brzuśca 19 cm, dna 11 cm, wysokość 14 cm (il. 6.2);
- 4) około 67 fragmentów częściowo wyklejonego i zrekonstruowanego naczynia glinianego formy garnkowej z krótką krawędzią nieprofilowaną, bez szyjki. Duża ilość domieszki tłucznia drobno- i średnioziarnistego oraz tłuczonej cegły i miki. Powierzchnia barwy jasnobrunatnej wewnątrz, z zewnątrz ciemnoszarej ze śladami okopcenia, łuszcząca się. Wysoko usytuowana górna część brzuśca nieornamentowana. Dno płaskie z odciskami podkładki drewnianej. Przełam dwubarwny, z wewnątrz szary. Naczynie wykonane techniką lepienia oraz obtaczania. Wymiary: średnica wylewu 13 cm, średnica brzuśca 19 cm, dna 11 cm, wysokość 14 cm (il. 6.4);

- 5) fragment dolnej części podobnego technologicznie naczynia grubościennego z gładkim dnem, na którym stwierdzono białą podsypkę pylistą. Domieszkę stanowi duża ilość gruboziarnistego i średnioziarnistego tłucznia z miką. Średnica dna 12 cm (il. 5.4);
- 6) 49 fragmentów częściowo zrekonstruowanego naczynia glinianego formy garnkowej z krótkim pionowym brzegiem i krawędzią nieprofilowaną, bez szyjki. Duża ilość domieszki tłucznia drobno- i średnioziarnistego oraz miki. Powierzchnia barwy jasnobrunatnej wewnątrz, z zewnątrz ciemnoszarej ze śladami okopcenia, łuszcząca się. Wysoko usytuowana górna część brzuśca nieornamentowana. Przełam dwubarwny, z zewnątrz szary. Naczynie wykonane techniką lepienia oraz obtaczania. Wymiary: średnica wylewu 16 cm, średnica brzuśca 24 cm, dna około 12 cm, wysokość 19 cm (il. 5.5);
- 7) dwa fragmenty wylewów naczynia o zbliżonych cechach, ale o innym profilu brzegu;
- 8) dwa fragmenty wylewu naczynia o zbliżonych cechach, ale o brzegu niewyodrębnionym, płasko ściętym. Średnica wylewu 15 cm (il. 5.2);
- 9) sześć fragmentów naczynia z partii przydennej. Duża ilość domieszki tłucznia średnio- i drobnoziarnistego z miką. Barwa powierzchni wewnętrznej szarobrunatna, zewnętrzna szara, okopcona, ze śladami obtaczania. Przełam jednobarwny szaro-brunatny. Średnica dna 13,5 cm;
- 10) 24 fragmenty górnej części naczynia formy garnkowej z krótkim, pionowym brzegiem i krawędzią nieprofilowaną, bez szyjki. Barwa jasnobrunatna. Przełam jasnobrunatny miejscami trójbarwny. Domieszka drobnoziarnista tłucznia z miką, z pojedynczymi ziarnami większymi. Średnica wylewu 16 cm (il. 5.1);
- 11) cztery fragmenty kubka z uchem. Profil esowaty, brzeg profilowany w formie pseudookapu, ucho z przyczepem do krawędzi i wydłotoci brzuśca. Duża ilość domieszki tłucznia średnio- i drobnoziarnistego z miką. Ślady lepienia i obtaczania. Barwa jasnobrunatna, miejscami okopcona. Przełam jednobarwny. Średnica wylewu 10 cm (il. 6.5);
- 12) 13 fragmentów dolnej części naczynia. Dno gładkie, płaskie. Domieszka w dużej ilości tłucznia średnio-, grubo- i drobnoziarnistego z miką. Powierzchnia barwy jasnobrunatnej, z zewnątrz okopcona. Wewnątrz ślady obtaczania. Średnica dna 18 cm;
- 13) dziewięć fragmentów górnej partii naczynia bez wyodrębnionego brzegu, z krawędzią zaokrągloną. Ornament górnej partii brzuśca w formie trójkątnych w przekroju żłobków oraz pojedynczych zygzaków pionowych. Barwa ciemnobrunatna, przełam trójbarwny. Średnica wylewu 16 cm (il. 5.3);
- 14) dwa fragmenty grubościennej misy półkulistej z pogrubioną krawędzią, ornamentowaną żłobkami i dołkami palcowymi. Barwa jasnobrunatna, przełam trójbarwny. Domieszka różnoziarnistego tłucznia;
- 15) dziewięć drobnych fragmentów naczyń barwy siwej, fragment brzuśca naczynia barwy ceglastej wewnątrz pokrytego szklawem barwy brązowej oraz trzy fragmenty barwy ceglastej, nieszkliwione;

- 16) fragment ołowianej oprawki szyby witrażowej o przekroju „H”;
- 17) kilkadziesiąt fragmentów przegrzanych w ogniu i opalonych szyb witrażowych z reguły barwy zielonkawa. Wśród nich ułamki z brzegami tafli odlewanych oraz formowania krawędzi poprzez ich szczerbienie;
- 18) cztery gwoździe żelazne;
- 19) guzik żelazny;
- 20) fragment żelaznej podkówki buta;
- 21) srebrny szeląg ryski szwedzkiej królowej Krystyny bez daty, bity w latach 1632–1654 (il. 5.6);
- 22) dwa haki żelazne z prostokątnej sztabki z odgiętymi pod kątem prostym kołcami do osadzenia zawiasów drzwi.

C h r o n o l o g i a: data budowy krypty jest niepewna. Wybudowano ją już po wzniesieniu kościoła, jednak w czasie niezbyt odległym od daty jego powstania, a najprawdopodobniej w bezpośrednim następstwie czasowym. Świadczy o tym materiał budowlany oraz sposób budowy nawiązujący do sposobu wzniesienia kruchty i znajdującej się wewnątrz niej krypty 1. Wśród cegieł znajdują się cegły „palcówki”, a pozostały budulec jest jednolity stylistycznie i nie odbiega od nich metrycznie i technologicznie. Wczesną datę powstania krypty, użytkowanej niewątpliwie przez kilka pokoleń, potwierdza znalezisko szeląga ryskiego królowej szwedzkiej Krystyny. Ten wariant monety pozbawiony daty był bity w Rydze w latach 1632–1654. Ceramika z krypty również wykazuje stosunkową jednolitość stylistyczną i formalną naczyń.

Grób 9: zidentyfikowano go w postaci rozwleczonych i mechanicznie przemieszczonych kości znalezionych w stropowej części krypty. Reprezentują one pochówki szkieletowe czterech osobników. Należały do kobiety w wieku 22 lat, kobiety w wieku 25–39 lat (*adultus*) o wzroście około 155 cm, noworodka oraz dziecka w wieku około 6 miesięcy (*infans* I). Z poziomu występowania czaszek grobu 9 oraz powyżej niego, z gruzowiska sklepienia krypty wydobyto szczątki co najmniej sześciu pochówków: pięciu osobników dorosłych i jednego dziecka ze śladami uszkodzeń pośmiertnych. Łącznie w strefie krypty 4 musiało znajdować się oprócz wyodrębnionych siedmiu grobów (od nr 9 do 15) co najmniej sześć kolejnych pochówków, których szczątki zostały rozproszone i przemieszane. W zachodniej części krypty wyodrębniono czaszkę kobiety (9a) znaną przy ścianie północnej z miedzianą haftką spinającą opaskę. Czaszka ta może należeć do grobu 15, który określono jako niepewny męski. Kolejna czaszka (9b) może należeć do grobu 9. W okolicach tych czaszek wystąpiła koncentracja fragmentów niedosiwionego grubościennego kubka z uchem.

W y p o s a ż e n i e: brak

Grób 10: szkielet dziewczynki prawdopodobnie w wieku 5–6 lat (*infans* I) pochowanej w trumnie centralnie przy ścianie zachodniej. Zarys trumny zidentyfikowany na podstawie pozostawionych śladów. Miała ona wymiary około 130 × 35 cm. Pozycja zmarłej wyprostowana, na wznak, z rękami zgiętymi w łokciach i dłońmi złożonymi w okolicach jamy brzusznej. Czaszka na głębokości 115 cm od poziomu odsadzki fundamentu kościoła. Długość szkieletu ok. 110 cm. W trakcie eksploracji szczątków kostnych zebrano również kości należące do drugiego dziec-

ka w wieku 3–4 lat (*infans* I) oraz kobiety w wieku 17 lat (*juvenis*) o wzroście około 157 cm. Kości te znalazły się w obrębie śladu po trumnie wtórnie w niego wgniecione. Na jej obrzeżu w części północnej znaleziono gwóźdź żelazny

W y p o s a ż e n i e: kolia z ponad 100 drobnych paciorków szklanych, o średnicy ok. 0,5 cm, barwy czerwonej i kilkunastu barwy niebieskiej znaleziona na szyi i piersi zmarłej (il. 7).

Grób 11 (il. 4, 14, 15): szkielet mężczyzny w wieku 45–55 lat (*maturus*) o wysokości około 174 cm znajdował się na poziomie dna krypty, przy ścianie północnej. Orientacja pochówku głową na zachód. Czaszka na głębokości 137 cm od poziomu odsadzki, nogi na głębokości 155 cm. Długość szkieletu około 170 cm. Zmarły złożony został w pozycji wyprostowanej na wznak z rękami zgiętymi w łokciach i dłońmi w okolicach miednicy. Ślady trumny zidentyfikowano po północnej stronie szkieletu. Przy głowie znajdowały się dwie cegły (w tym jedna z wyrównaniem palcami), a kolejne dwie pod kolanami ułożone zostały w poprzek. Tworzyły one legary, na których postawiono trumnę. Cegły posadowione zostały na zwirowatym, calcowym podłożu. Cegły wezglowia znajdowały się około 8 cm wyżej niż cegły pod dolną częścią trumny.

W y p o s a ż e n i e: guzik żelazny na wysokości jamy brzusznej.

Grób 12 (il. 4, 14): szkielet mężczyzny w wieku 35–39 lat (późny *adultus*) o wysokości ok. 160 cm znajdował się nieco powyżej dna krypty, między szkieletami 11 i 13, przesunięty w stronę południową. Orientacja pochówku głową na zachód. Szkielet w pozycji wyprostowanej na wznak z rękami wyciągniętymi wzdłuż tułowia i prawdopodobnie zgiętymi w łokciach. Kości w znacznej części zostały przemieszczone przez wyżej położony pochówek (grób 10?). Ślady trumny zidentyfikowano na podstawie organicznej treści wypełniska i otoczenia szkieletu. Po północnej stronie znaleziono dwa gwoździe, brak jednak śladów desek pewnie przynależnych do tego pochówku. Dokonane obserwacje pozwalają na stwierdzenie, że był to młodszy grób niż pochówek 13.

W y p o s a ż e n i e: brak.

Grób 13 (il. 4, 14, 15): szkielet mężczyzny w wieku 45–55 lat (*maturus*) o wysokości około 173 cm. Znajdował się w krypcie na poziomie jej dna, przy ścianie południowej. Orientacja pochówku głową na zachód. Czaszka na głębokości 140 cm od poziomu odsadzki, nogi na głębokości 154 cm. Szkielet w pozycji wyprostowanej na wznak z rękami zgiętymi w łokciach i dłońmi w okolicach miednicy. Zarówno czaszka, jak i kości szkieletu, zwłaszcza prawej strony tułowia, zostały przemieszczone podczas przesuwania trumny w stronę ściany (przez pochówek nr 12?). Ślady trumny zidentyfikowano na podstawie treści organicznego wypełniska najbliższego otoczenia szkieletu. Przy głowie znajdowały się dwie cegły (w tym jedna z wyrównaniem palcami). W okolicy kości goleniowych znajdowało się kilka fragmentów cegieł. Tworzyły one legary, na których postawiono trumnę. Cegły posadowione zostały na zwirowatym, calcowym podłożu. Cegły wezglowia znajdowały się na głębokości 151 cm.

W y p o s a ż e n i e: brak.

Grób 14 (il. 4, 14): szkielet mężczyzny w wieku 25–35 lat (*adultus*) o wzroście około 161 cm znajdował się w krypcie powyżej szkieletu 13, na szkielecie nr 11, a nieco poniżej grobu 10, przy ścianie północnej. Orientacja pochówku gło-

wą na zachód. Czaszka przesunięta (prawdopodobnie nr 9), nogi na głębokości 142 cm. Wzrost osobnika około 140 cm. Szkielet w pozycji wyprostowanej na wznak z rękami zgiętymi w łokciach i dłońmi w okolicach miednicy. Śladów trumny nie zidentyfikowano.

W y p o s a ż e n i e: brak.

Grób 15 (il. 4, 14): szkielet dorosłego osobnika mężczyzny (?) w wieku 35–45 lat, o wzroście około 165 cm, znajdował się w krypcie powyżej szkieletów 11–13, na szkielecie nr 14 (nogi). Kości tułowiu i czaszka zostały przemieszczone w stronę południową (prawdopodobnie nr 9a). Orientacja pochówku głową na zachód. Nogi na głębokości 140 cm. Szkielet w pozycji wyprostowanej na wznak. Wewnątrz zgniecionej czaszki znajdowała się haftka miedziana z drutu. Śladów trumny nie zidentyfikowano. W pobliżu wydobyto luźne kości dziecka w wieku 9–10 lat (*infans* II) o wzroście około 133 cm.

W y p o s a ż e n i e: haftka z drutu miedzianego, prawdopodobne zapięcie opaski z materiału organicznego na głowie (il. 5.7).

Kilka grobów wyodrębniono również poza obiektami murowanymi:

Grób 1 (il. 2): grób dziecka w wieku 3–4 lat (*infans* I), w którym zachowały się ślady drewnianej trumienki. Usytuowany w obrębie dolnej warstwy kulturowej. Wkopany płytko, przy północnej ścianie krypty 2, wręcz został wciśnięty przy kamieniach tworzących zabezpieczenie północnej ściany krypty. Znajdował się na głębokości 26 cm poniżej ówczesnej powierzchni gruntu (po usunięciu około 40 cm warstwy humusu w tym miejscu) i głębokości 78 cm od poziomu odsadzki kościoła. Długość szkieletu 87 cm. Wysokość osobnika z wyliczenia długości kości wynosiła około 110 cm. Orientacja głową na zachód. Wymiary jamy grobowej słabo czytelne. Jej owalny kształt o wymiarach 130 × 40 cm.

W y p o s a ż e n i e: brak.

C h r o n o l o g i a: grób jest najprawdopodobniej nieco młodszy niż grób 6 w krypcie 2, czyli pochodzi najwcześniej z połowy XIX w.

Grób 2 (il. 2): grób szkieletowy usytuowany w poziomie dolnej warstwy kulturowej, wewnątrz obiektu 3 – kruchty. Należał do kobiety w wieku 35–45 lat. Głębokość posadowienia czaszki 42 cm poniżej poziomu odsadzki kościoła, w poziomie dolnej warstwy kulturowej. Orientacja szkieletu głową na zachód. Pozycja wyprostowana z dłońmi złożonymi w okolicy miednicy. Długość szkieletu 157 cm. Wysokość osobnika wyliczona z długości kości wynosi 155 cm. Wyraźniejszych śladów trumny nie zarejestrowano. Przy nogach znaleziono dwa gwoździe trumienne.

W y p o s a ż e n i e: brak.

C h r o n o l o g i a: usytuowanie pochówku wskazuje, że pochodzi z okresu funkcjonowania kruchty, czyli XVII–XVIII w.. Pochówek został złożony na poziomie ówczesnego gruntu pod podłogą kruchty w sposób zabezpieczający ingerencję w strefę pochówku.

Grób 4: wyodrębniono go po południowej stronie krypty 2 w wykopie 1. Należał do kobiety w wieku 30–40 lat (późny *adultus*) o wzroście około 154 cm. Jama grobowa prostokątna o wymiarach ok. 180 × 50 cm zorientowana na osi wschód–zachód. Na głębokości 100 cm znajdował się szkielet osobnika w pozycji

na wznak z rękami skrzyżowanymi na wysokości jamy brzusznej i dłońmi złożonymi na miednicy. Fragmentami zachowały się ślady boków trumny z desek oraz płaskiego wieka. Układ szkieletu został zaburzony w partii kości lewego ramienia, naruszonego przez wkop krypty 2. Z wypełniska wkopu grobowego wydobyto fragmenty kostne co najmniej trzech osobników: dwóch dorosłych i dziecka w wieku 0,5–1 roku (*infans* I). Kości te mogą być rezultatem naruszenia przestrzeni niewyodrębnionego grobu, którego wkop znajdował się w profilu od strony zachodniej oraz zniszczonych przez wkop krypty 2. Część kości z otoczenia krypty została włączona do zasięgu jamy grobowej grobu 4.

W y p o s a ż e n i e: brak.

C h r o n o l o g i a: obiekt jest młodszy niż krypta 2. Prawdopodobnie pochodzi z XVIII–pierwszej połowy XIX w.

Grób 5: narożnik jamy grobowej wyodrębniono w północnej ścianie wykopu 1. Orientacja jamy grobowej wschód–zachód. W jamie na głębokości 105 cm od poziomu odsadzki kościoła znajdowały się szczątki pochówku szkieletowego. W wykopie zlokalizowano paliczki prawej nogi (nie eksplorowano).

W y p o s a ż e n i e: brak.

C h r o n o l o g i a: XVII–XIX w.

Grób 7: niewielki fragment jamy grobowej o orientacji wschód–zachód zlokalizowano na kilkucentymetrowym odcinku wykopu 1, po zachodniej stronie krypty nr 2. Wkop przylegał bezpośrednio do zewnętrznego lica ściany zachodniej krypty 2. We wkopie znaleziono paliczki nóg (nie eksplorowano).

W y p o s a ż e n i e: brak.

C h r o n o l o g i a: XVII–XIX w.

Grób 8: szkieletowy pochówek mężczyzny w wieku 45–55 lat (późny *maturus*) znajdował się bezpośrednio przy krypcie 1, w obrębie obiektu 3 – kruchty. Pochówek szkieletowy w pozycji wyprostowanej z prawą ręką wyciągniętą wzdłuż tułowia, a lewą zgiętą w łokciu i dłonią ułożoną na jamie brzusznej. Orientacja głową na zachód. Jama grobowa słabo czytelna, w formie zbliżonej do prostokąta o wymiarach 175 × 40 cm. Brak śladów trumny. Głębokość posadowienia czaszki – 99 cm poniżej poziomu odsadzki fundamentu kościoła. Wysokość osobnika wyliczona na podstawie długości kości – około 166 cm.

W y p o s a ż e n i e: brak.

C h r o n o l o g i a: sposób naruszenia lewej strony szkieletu i przemieszczenia kości udowej i przedramienia wskazuje, że grób jest starszy niż wkop krypty 1, który spowodował przemieszczenie szczątków.

W trakcie prowadzonych obserwacji i penetracji powierzchni stanowiska i podczas prac ziemnych związanych z odsłanianiem betonowej opaski na fundamencie odkryto:

- 1) siedem fragmentów naczyń barwy brunatnej, w tym: dwa wylewy naczyń bez wyodrębnionej szyjki, fragment miski półkulistej z wyodrębnionym, wychylonym brzegiem na którym znajdowały się dwa dookołne żłobki;
- 2) 12 fragmentów naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej, w tym trzy partie brzegowe, wylew naczynia bez szyjki i grubościennie dno or-

- namentowane wyświeceniem w formie pionowych linii oraz pojedynczego zygzaka;
- 3) trzy fragmenty szkliwione, w tym barwy ceglastej: z zewnątrz szkliwiony zygzak barwy żółtobrazowej. Wewnątrz angoba biała i malowanie zielonych motywów roślinnych. Gлина bez domieszki. Fragment wylewu cienkościennej naczynia barwy brunatnej, pokrytego brązowym szkliwem;
 - 4) fragment naczynia szkliwionego z białej gliny. Wewnątrz szkliwo bezbarwne, na zewnątrz jasnozielone z ciemnozielonym malowaniem;
 - 5) fragment kafla wypełniającego środkowego z ramką o głębokim reliefie barwy ceglastej nieszkliwiony oraz takiego kafla z ornamentem roślinnym pokrytym zielonym szkliwem.

9. Zalesie, gm. Sidra. Inskrypcje z trumny grobu 6 w krypcie 2. Fot. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune. Inscriptions from the coffin of grave 6 in crypt 2. Photo by L. Pawlata

10. Zalesie, gm. Sidra. Fundamenty kruchty 2 i krypta 1 od strony północnej. Fot. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune. Foundations of vestibule 2 and crypt 1 from the northern side. Photo by L. Pawlata

11. Zalesie, gm. Sidra. Południowa część kruchty 2. Fot. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune. Southern part of vestibule 2. Photo by L. Pawlata

12. Zalesie, gm. Sidra. Krypta nr 1. Fot. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune. Crypt 1. Photo by L. Pawlata

Tabela 1. Zalesie, gm. Sidra. Cechy metryczno-morfologiczne materiału ceglanego
Table 1. Zalesie, Sidra Commune. Metric and Morphological Features of Brick Material

Miejsce wydobywania	Cechy morfologiczne	Szerokość (mm)	Grubość (mm)	Długość (mm)
Krypta 1	Barwa ceglasta, z wyrównaniem palcami	128	68	?
		130	68	?
		144	71	?
		145	65	?
	Barwa ceglasta wyrównana, bez śladów palców	157	66	?
		150	67	?
		152	70	?
Fundament kościoła	Cegła licująca, barwa czerwona	138	68	?
		142	72	?
		140	78	288
		147	?	300
		145	80	?
		148	82	?
		145	80	?
Ściana kościoła	Lico muru, barwa czerwona	?	88	280
		?	80	278
		145	71	?
		142	82	?
		?	73	270
		?	70	286
Krypta 2	Nierówne cegły o gładkiej powierzchni barwa jasnoceglasta	137	58	292
		142	58	285
		143	55	279
		150	60	280
Krypta 4	Barwa ceglasta, z wyrównaniem palcami	149	82	270
		150	79	?
		146	82	?
		?	75	285
		146	75	?
		144	85	?

Miejsce wydobywania	Cechy morfologiczne	Szerokość (mm)	Grubość (mm)	Długość (mm)
		142	80	?
		140	76	280
		148	78	?
	Jw., z zaprawą wapienną (sklepienie)	151	83	281
		155	80	278
		151	80	?
	Barwa ceglasta, bez śladów palców na wyrównanej powierzchni	148	84	?
		152	78	?
		148	65	?
		150	80	279
		150	82	275
		150	85	272
		142	75	?
		140	78	?
	Jw. z zaprawą wapienną (sklepienie)	?	81	270
		152	76	?
		148	81	?
		150	84	?
		148	82	275
		143	78	280
	Grób 13, pod głową, ze śladami palców	148	77	270
	Bez śladów palców	155	72	270
	Grób 13, pod nogami, bez śladów palców	142	85	278
	Grób 11, pod głową, ze śladami palców	150	79	276
	Bez śladów palców	150	82	277
	Grób 11, pod nogami, bez śladów palców	148	78	272
		147	75	277

WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

W wyniku analizy stratygraficznej przeprowadzonej w obrębie wykopów 1 i 3 wydzielono niwelacyjno-budowlane warstwy gruzu wapiennego i zaprawy wapienno-piaskowej związane z budową świątyni murowanej w latach 1602–1622. Wyróżniona poniżej warstwa czarnej ziemi humusowej stanowi pozostałość najstarszego poziomu osadniczego, humusu wykształconego bezpośrednio na piaszczysto-żwirowatym calcu przed budową murowanej świątyni. Najstarszym obiek-

tem murowanym zespołu jest bryła świątyni, której budowa naruszyła układ najstarszej warstwy humusowej. Młodszą budowlą jest kruchta dostawiona do fasady kościoła. Najmłodsza z zespołu jest krypta nr 1 wzniesiona wewnątrz kruchty funkcjonującej już jak miejsce pochówków. Krypta nr 2 została ustawiona na zewnątrz budynku, na terenie cmentarza przykościelnego, przed fasadą kościoła i funkcjonującej jeszcze kruchty.

Korona muru fundamentowego kruchty znajdowała się tuż pod powierzchnią ziemi, a odsłonięta została w toku prac niwelacyjnych przygotowujących pod budowę nowej nawierzchni utwardzonej. Mur z kamieni narzutowych posadowiono na calowym, żwirowatym podłożu, w warstwie glinianej zaprawy uszczelnionej gruzem ceglanym. Czworoboczna konstrukcja miała wymiary 715 × 420 cm. Dolne partie murów wykonano techniką wlewu we wkopie wąskoprzestrzennym. Powstanie tej budowli datuje nieliczny i niepewny chronologicznie materiał oraz relacje stratygraficzne z innymi obiektami. W punktach styku fundamentu kruchty z fundamentem kościoła nie stwierdzono śladów wskazujących na zniszczenie fundamentu przez budowę kościoła. Brak przewiązania muru fundamentu kruchty z budynkiem kościoła wskazuje na różny czas ich powstania. Powyżej warstw budowlanych wyodrębniono co najmniej dwa poziomy związane z remontem i przebudową świątyni oraz dwa poziomy osadnicze ze słabo wykształconymi humusami (il. 3). Fundament kruchty został posadowiony we wkopie wąskoprzestrzennym przecinającym zarówno warstwę najstarszego humusu, jak i poziom gruzowiska wapiennego związanego z budową kościoła. Wnętrze kruchty nie było specjalnie wykorzystane i przystosowane, gdyż stratygrafia i układ warstw były identyczne poza obiektem. Znajdujące się tu dwie najniższe warstwy zostały miejscami zniszczone przez późniejsze wkopy grobowe i prace budowlane. Poziom terenu na zewnątrz kruchty określał zasięg tynku wapiennego zachowanego fragmentami w partii narożnika południowo-zachodniego na licu muru, udokumentowany do około 65 cm poniżej poziomu odsadzki fundamentu kościoła. Korona czytelnej części muru znajdowała się tuż pod zniwelowaną powierzchnią, około 20 cm powyżej wapiennej wylewki wyznaczającej poziom gruntu w momencie budowy przedsionka. W partii licowanej ceglami miała szerokość około 120–130 cm. Z wnętrza obiektu brak jest wyraźniejszych wyznaczników chronologicznych, a nieliczne ułamki ceramiki naczyniowej są mało charakterystyczne. W narożniku budowli wyodrębniono również formę pilastra szerokości około 100 cm usytuowanego na frontowej ścianie kruchty. Drugi symetrycznie rozmieszczony przy przeciwnym końcu ściany został prawdopodobnie zniszczony przez niwelację terenu i wkop odwadniający.

Krypty z Zalesia zostały wybudowane w trzech różnych kontekstach architektonicznych: krypta 1 w obrębie kruchty kościelnej, pod poziomem jej podłogi, krypta 4 na zewnątrz kościoła na styku z jego fundamentem oraz krypta 2 na cmentarzu kościelnym w odległości około 1,5 m od fasady kruchty kościelnej, po lewej stronie wejścia.

Stropy krypty 1 i 4 zalegały na niewielkiej głębokości w stosunku do posadzki kościoła, przy czym poziomem związana z nim jest krypta 1. Znajdowała się ona pod poziomem posadzki kruchty i tym samym poziomem posadzki ko-

ścioła. W katedrze w Łomży stropy krypt pod prezbiterium kościoła zalegały na różnej głębokości, od 10 do 100 cm. Formy i pojemności krypt były również zróżnicowane, podobnie jak wysokości komór – od 20 do 180 cm¹. Dla wzmocnienia ścian krypt realizowanych w wykopach szerokoprzestrzennych stosowano tam przypory murowane². Wzmacnianie sklepień za pomocą wieńców kamiennych usytuowanych przy koronach dłuższych ścian komór jest uwarunkowane sposobem ich konstrukcji w wykopach wąskoprzestrzennych. Stosowano je na XIX-wiecznym cmentarzu w Białymstoku³. Miało ono za zadanie podparcie ścian w punkcie oparcia ciężaru sklepień. Znajduje analogie w sposobie wznoszenia piwnic w XVII-XVIII w. Sklepienie kolebkowe było stabilizowane dociążającymi je kamieniami w punkcie oparcia na ścianach bocznych. Takie piwnice zarejestrowano w obrębie XVIII-wiecznych zabudowań dworu Radziwiłłów w Zabłudowie⁴.

Podłogę krypty nr 4 stanowi piasek, podobnie jak w XVIII-wiecznych kryptach znajdujących się pod prezbiterium kościoła w Szczuczynie⁵. Wejście do niej oddzielone zostało od korytarza progiem. Taką konstrukcję miały wszystkie krypty odkryte pod prezbiterium katedry łomżyńskiej. Zbliżona jest również szerokość korytarzyka umożliwiającego wniesienie trumny. Ze względu na zniszczenie stropowych partii tego obiektu niemożliwe stało się odtworzenie sposobu uformowania stropu przejścia z korytarzyka do komory, które mógł stanowić łęk przedwejściowy⁶. W Łomży krypty kościoła katedralnego nie posiadały z reguły intencjonalnej nawierzchni, natomiast niektóre mające ceglaną posadzkę uznano tam za młodsze⁷.

Wejście do krypty nr 4 było prawdopodobnie zabezpieczone drewnianymi drzwiami, podobnie jak krypty w kościele szczuczyńskim⁸. Drzwi osadzone były zawiasami na dwu hakach znalezionych w jej wnętrzu. Przedśionek wyodrębniony w obrębie krypty 4 znajduje analogie w XVIII-wiecznych kryptach z kościoła szczuczyńskiego. Mimo znacznie większych rozmiarów tych ostatnich zarówno krypta 4 w Zalesiu, jak i krypty w Szczuczynie pełniły funkcję mogił wielokrotnie użytkowanych. Tu również wyodrębniono próg w wejściu oraz uformowano ościeże wejścia (przez położenie tynku)⁹. W katedrze łomżyńskiej krypty grobowe składały się także z dwóch części: komory grobowej i korytarza. Ściany boczne miały stopy niewyodrębnione, usytuowane bezpośrednio na gruncie. Korony ścian bocznych stanowiły stopy fundamentowe sklepień kolebkowych. Sklepienie krypty 1 wykonano na linii pełnego łuku. Taką też formę miało prawdopodobnie uszkodzone sklepienie krypty 2 i zniszczone krypty 4, podobnie jak konstrukcje krypt w Łomży¹⁰. Tynkowanie lic murów krypt zarejestrowano w kościele szczuczyńskim. Konstrukcję kamienną łączoną zaprawą z gruzem ceglanym miały w nim fundamenty prezbiterium. Różnica polega na wykorzystaniu tam zaprawy wapienno-piaskowej¹¹.

W krypcie nr 4 pod trumnami grobu 11 i 13 znajdowały się ułożone poprzecznie cegły. Zwyczaj wkładania do grobu cegieł był praktykowany w Polsce od średniowiecza. Zwykle dotyczył głowy zmarłego, której ułożenie na cegle-poduszce tłumaczy się pośmiertną kontynuacją powinności umartwiania się¹². Podobne zwyczaje zanotowano na Kaszubach w Pucku na cmentarzu XIX-wiecznym. Jednak w tym przypadku obecność cegieł w grobach miała wymowę antywam-

piryczną¹³. Inną interpretację przyjęto w przypadku legarów stosowanych pod trumny w kryptach katedry łomżyńskiej. Miały one oddzielić zmarłego od ziemi, jako symbol jego uniesienia do nieba¹⁴. Umieszczenie trumien ze zmarłymi na ułożonych odpowiednio ceglach, a nie na piaszczystym podłożu jest zapewne jednym z przejawów tego zwyczaju. Cegły ze śladami wyrównania powierzchni palcami znalezione w grobach w Supraślu (wymiały 245–255 × 120–125 × 60–65) różnią się wymiarami od cegieł z Zalesia, które są większe (wymiały 270–278 × 142–153 × 72–82). Przeznaczenie cegieł w krypcie 4 zastosowanych jako legary, na których stawiano trumny, znajduje potwierdzenie w wynikach badań krypt kościoła katedralnego w Łomży. Oprócz stwierdzonych tu w wielu kryptach śladów po drewnianych legarach występujących parami, w krypcie IX natrafiono na legary ceglane z cegieł identycznie usytuowanych jak w krypcie 4. Były one ułożone luzem i nieprzewiązane ze ścianami bocznymi – inaczej niż legary drewniane. W innej krypcie natrafiono na również na trzy legary metalowe¹⁵. Obecność legarów ceglanych, na których ustawiano trumny, stwierdzono w XIX-wiecznych kryptach na cmentarzu ewangelickim (stan. 29) w Białymstoku. W krypcie nr 33 zastosowano trzy punkty podparcia trumny, w których użyto po parze cegieł¹⁶.

Technologia budowy krypt na cmentarzu w Zalesiu jest zbliżona do sposobu budowy krypt w katedrze łomżyńskiej. Podkreślono tam niezmiennosc sposobu budowy krypt realizowanego przez stulecia, co znajduje również potwierdzenie na XIX-wiecznym cmentarzu ewangelickim w Białymstoku¹⁷. Wznoszono je etapami w wykopach wąskoprzestrzennych o wymiarach planowanej krypty. Pierwszym etapem budowy po wykopaniu dołu było wzniesienie ścian bocznych dostawianych bezpośrednio do ściany wykopu. Ścianka tylna usytuowana w kryptach łomżyńskich od wschodu była z reguły nieprzewiązana ze ścianami bocznymi. W kryptach 1 i 4 w Zalesiu ścianka tylna jest usytuowana po przeciwnej stronie i przewiązana ze ścianami bocznymi identycznie jak w odosobnionej w tym względzie krypcie nr III w Łomży. Częściowe przewiązanie ścian bocznych i tylnej w dolnej partii jest charakterystyczne dla krypt XVII–XVIII-wiecznych. Następnym etapem była budowa progu i wzniesienie sklepienia, a obecność wylewek wapiennych przy koronach dłuższych ścian jest pozostałością po ściekającej zaprawie. Sklepienie wznoszono na drewnianej krążynie, której ślady odciśnęły się w zaprawie na podniebieniu sklepienia oraz pozostały w miejscu jej oparcia na łukowatych koronach krótszych boków krypty 1. Posadzkę z płasko ułożonych cegieł w Łomży wykonano na końcu, natomiast w krypcie 1 w Zalesiu jej ułożenie było początkowym etapem budowy. Ścianki tylne w kryptach łomżyńskich wykonywano na końcu. Natomiast w krypcie nr 1 wzniesiona była ona jednocześnie z pozostałymi ściankami ze względu na brak korytarza prowadzącego do niej. W krypcie nr 4 ścianka ta, uformowana podobnie jak w kryptach łomżyńskich, przez zakrycie części prześwitu komory, wznoszona była jednocześnie z pozostałymi ścianami. Świadczy o tym przewiązanie kamieni i cegieł jej solidnej konstrukcji. Na końcu wykonano najpewniej obmurowane z cegieł obramienie otworu wejściowego¹⁸.

Zastosowanie podczas wznoszenia krypt 1 i 4 wątków murarskich stosowanych w budownictwie naziemnym wnosi pewne elementy datujące. Wątek wo-

zówkowy, zastosowany w krypcie 1, był powszechnie stosowany przy budowie krypt. Wątek naprzemienny, główkowo-wozówkowy realizowany w naprzemiennych warstwach podczas wznoszenia krypty 4, jest uważany za młodszy. Natomiast pokrywanie się spoin i zaburzenie układu warstw jest charakterystyczne dla sposobu budowania krypt, gdzie często spotyka się niedoróbki budowlane i wady konstrukcyjne. Nie można jednoznacznie stwierdzić, że krypta nr 1 była starsza od krypty 4. W katedrze łomżyńskiej najstarsza krypta III, zbliżona konstrukcyjnie sposobem wznoszenia ścian do krypt z Zalesia, usytuowana została centralnie pod ołtarzem prezbiterium¹⁹.

Stratygrafia, mająca wpływ na określenie wzajemnych relacji chronologicznych poszczególnych elementów zespołu, została w dużej mierze zniszczona przez prace inwestycyjne realizowane przed podjęciem ratowniczych badań wykopaliskowych. Zostały zdjęte górne nawarstwienia z całego obszaru objętego pracami archeologicznymi, co uniemożliwiło odczytanie stropowych relacji stratygraficznych, w których zalegały obiekty archeologiczne.

Część kości wydobytych wraz z gruzowiskiem na etapie prac inwestycyjnych pochodziła z sąsiedztwa przedsionka krypty 4, gdzie również mogły znajdować się pochówki, podobnie jak w przedsionku krypty w Szczuczynie²⁰. Jednak podczas oczyszczania wnętrza przedsionka nie znaleziono tu drobnych, luźnych kości, co wskazuje, że wydobyte wraz z gruzem ceglanym pochodziły ze strefy krypty właściwej. Groby nr 2 i 8 umieszczone zostały też w przedsionku, pod jego podłogą. Jan Stanisław Bystroń opisuje, że do oznak pokory należało pochowanie zmarłego na progu świątyni, tak aby „wszyscy po jego grobie stąpać musieli”²¹. Oprócz pochówków w prezbiterium i przy samej świątyni tendencja ta, powszechna w wieku XVII i XVIII, była manifestacją chrześcijańskiej pokory. Tak właśnie nakazał się pochować w kościele pw. św. Piotra i Pawła w Wilnie jego fundator – Michał Kazimierz Pac, wielki hetman litewski²².

Krypty odkryte w prezbiterium kościoła w Szczuczynie służyły służyły – jedna do pochówku rodziny fundatora, a druga okolicznej szlachty. W przedsionku tej drugiej pochowano braci zakonnych²³. Pochówki mężczyzny i dziecka w trumnach w obrębie kruchty, odkryte podczas badania kościoła w Rybitwach, gm. Józefów nad Wisłą, datowane zostały na drugą połowę XVII lub pierwszą połowę XVIII w.²⁴ Panował wówczas zwyczaj, że zmarłych panów chowano w podziemiach kościołów lub w specjalnie w tym celu budowanych kaplicach²⁵.

Kształt trumny wydobytej z krypty nr 2 jest charakterystyczny dla okresu późnonowożytnego. Znalezione fragmenty desek innych trumien określają bardziej proste ich formy w stosunku do znalezionej w krypcie 2 w Zalesiu. Trumny o przekroju sześciokątnym, o rozchylonych ściankach nakrywane wysokim wiekiem, używane były od XVIII w. Ścianki ich zdobiono profilowanymi listwami. Często dekorowano je wstęgami, wstążkami lub kokardami przypinanymi zwykle na krawędziach skrzyni. Dolna skrzynia składała się z dwu ścian bocznych dłuższych i dwu ścian trapezowatych krótszych. Konstrukcja wieka była bardziej złożona niż spodu trumny. Podobnie jak w Szczuczynie, wyróżniono w nim dwie długie ściany, dwie trapezowate krótsze oraz nakrywę wieka w formie wydłużonego trapezu z nakładką w formie deski zdobionej fazowaniem krawędzi ułożonej

wzdłuż centralnie na wieku. Charakterystyczne jest dla trumny z Zalesia wykonanie jej bez użycia gwoździ, podobnie jak w przypadku trumien ze Szczuczyna. Ślady powszechnego, kołkowego łączenia desek²⁶ stwierdzono w przypadku łączenia nówek z podstawą trumny. O ile szczuczyńskie trumny były często malowane w różnych kolorach²⁷, o tyle w przypadku trumny z krypty 2 w Zalesiu oraz zniszczonych jej szczątków na cmentarzu przykościelnym stwierdzono malowanie desek na kolor jasnobrązowy. Trumna z kaplicy Niesiołowskich kościoła w Rybitwach, gm. Józefów, z malaturą „IHS” na wieku posiadała również wymalowaną datę 1679²⁸.

Zastosowanie miedzianych lub mosiężnych nitów do inskrypcji na trumnach znajduje analogie na cmentarzach XVIII- i XIX-wiecznych. Dodatkową ozdobą trumny stała się forma szyldu zawierająca inicjały imienia i nazwiska zmarłego oraz datę jego śmierci. Używano w tym celu metalowych ćwieków, które przybijano w taki sposób, by tworzyły inskrypcje²⁹. Na jednej z trumien odkrytych w krypcie kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Żabiance, gm. Ułęż, na krótszym boku znajdowała się data 1767 wykonana z mosiężnych ćwieków. Na innej trumnie tak wykonano napis „D 22 F” oraz „A.D. 1(?)01” (1801?)³⁰. Również w kryptach kościelnych w Szczuczynie niektóre trumny posiadały dekoracje, inskrypcje i daty oznaczone za pomocą wybitych mosiężnych nitów, w tym z datą 1808 r.³¹ Miedziane ćwieki użyte do utworzenia ozdobnych inskrypcji znajdowały się na skrzyni-ossuarium znalezionej w pobliżu dawnego kościoła oo. Franciszkanów w Piotrkowie Trybunalskim. Takie ćwieki zostały użyte do przymocowania ozdobnego kiru na drewnianej skrzyni-ossuarium, w której zebrano w trakcie remontu szczątki ludzkie i pochowano wtórnie w latach siedemdziesiątych–osiemdziesiątych XIX w.³² Badania na cmentarzu położonym przy ul. Młynowej w Białymstoku doprowadziły do odkrycia fragmentów krótkich boków trumien z inskrypcjami wykonanymi za pomocą ćwieków miedzianych lub mosiężnych. Miały one formę dat na zewnętrznym licu wieka oznaczającym datę śmierci zmarłego (1859, 1848) lub inskrypcji w formie inicjałów imienia i nazwiska na powierzchni wewnętrznej czy zewnętrznej („A.P.”, „A.J.”, „E.K.”, „M.K.”, „A.S.”, „A.B.”)³³. Możliwe, że inicjały „S+P” nie są skrótem inskrypcji grzebalnej, ale inicjałami imienia i nazwiska zmarłego.

Płócienna taśma zdobiąca pokrywę trumny w formie krzyża barwy srebrnej, niebieskiej i zielonkawej zdobiła trumny z XIX-wiecznego cmentarza przy ul. Młynowej w Białymstoku. W części cmentarza zbadanej przez autora dekoracje wykonywano wyłącznie z zielonkawej taśmy³⁴. Pojawienie się elementów żeliwnych na trumnach: dekorowanych uchwytów, nówek i okuć, które również złocono i srebrzono, jest charakterystyczne dla XIX w.³⁵ Zwraca uwagę duża precyzja wykonania i zdobienia uchwytów trumiennych z krypty 2 w Zalesiu (il. 8). Mosiężne ozdobne uchwyty trumiennie znaleziono w kilku grobach na cmentarzu przy ul. Młynowej w Białymstoku³⁶. W kryptach kościelnych w Szczuczynie niektóre bogaciej zdobione trumny zaopatrzone były w uchwyty na długich bokach. Jednak ze względu na ich delikatną formę nie mogły one pełnić funkcji użytkowych³⁷.

Brak wyposażenia przy zmarłych jest typowy dla pochówków nowożytnych. Znalezione haftki miedzianej (il. 5.7) przy czaszce należy traktować jako

część stroju zmarłego – zapięcie opaski na włosach. Haftka znaleziona na cmentarzysku nowożytnym w Supraślu znajdowała się na ramieniu zmarłej kobiety³⁸. Podczas badania XVII-XVIII-wiecznego cmentarza w Knyszynie przy ul. Białostockiej haftka, znajdując się z tyłu czaszki, spinała skórzaną opaskę młodej kobiety³⁹. Paciorki szklane (il. 7) wystąpiły w kilku grobach na XVII-XVIII-wiecznym cmentarzu Salwatora we Wrocławiu, w tym również koliste pełne, barwy zielonej i czerwonej/pomarańczowej⁴⁰. Znalezione guziki są przede wszystkim niewielkich rozmiarów. Drobne materiałowe guzki stanowiły typowe zapięcia żupanów w XVII-XVIII w.⁴¹ Krypta odkryta pod południową kaplicą kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Żabiance, gm. Ułęż, była rodzinną kryptą Bentkowskich, kolatorów i fundatorów kościoła i klasztoru⁴². Jedna z nich należała do Salomei Bentkowskiej zm. w 1783 r. W grobie starościny znaleziono niezdobiony grzebień z ciemnego szylkretu o podobnej formie jak z krypty 1 (il. 5.8)⁴³.

Znalezisko monety w krypcie grobowej jest potwierdzeniem powszechnego w tym czasie zwyczaju pogrzebowego. „Zmarłym kładziono do ust pieniądze, a na grobach składano chleb, mięso, piwo, monety – to wszystko stanowić miało zaopatrzenie na «po-zaświatową» drogę. Praktyki te były oczywiście zwalczane przez księży”⁴⁴. Monety zwykle kładziono zmarłym do ust i na grobach. Pojedyncze monety z drugiej połowy XVII w. znaleziono w sześciu grobach na cmentarzu nieistniejącej obecnie wsi Parszyce w Białymstoku⁴⁵, w kilku grobach cmentarzyska unickiego w Knyszynie⁴⁶, w grobie nr 5 na cmentarzu przycerkiewnym w Supraślu⁴⁷ oraz w pochówkach na cmentarzyskach w Kleosinie, Pajewie, Dąbrówkach, Nowodworcach, pow. białostocki oraz w Zbuczu, pow. bielski. Monety z grobów w Kleosinie pochodzą z połowy XVIII w., a znalezisko z Nowodworców datowane jest na XIX w.⁴⁸ Znalezisko monety w krypcie 4 świadczy o funkcjonującym ówczesnie w kulturze ludowej zwyczaju dawaniu zmarłemu pieniędzy na opłatę pobieraną za przedostanie się do świata zmarłych. Potwierdzeniem tego zwyczaju są znaleziska monet w grobach zwykle umieszczanych przy czaszce lub rękę zmarłego jeszcze w XIX w.

Ceramika znaleziona w krypcie 4 charakteryzuje się stosunkowo jednolitymi formami. Oprócz dzbanka i misy mających więcej analogii wśród ceramiki wczesnonowożytnej, znaleziono fragmenty naczyń bez szyjek i z krótkimi, pionowymi wylewami. Formy te należy uznać za charakterystyczne dla miejscowego, lokalnego garncarstwa. Nie mają one bliższych analogii terytorialnych. Podobne naczynia pozbawione szyjek, ale mające krótkie i wychylone na zewnątrz brzegi, znaleziono w Knyszynie i zaliczono do grupy I. Datowano je na XV-XVI w., zwracając uwagę na długotrwałość przeżywających się form⁴⁹. Naczynia znalezione w krypcie charakteryzowały się obecnością śladów okopcenia powierzchni. Trudno jednoznacznie wytłumaczyć intencjonalność ich umieszczenia. Są prawdopodobnie świadectwem obrzędów związanych z okazjonalnym składaniem pokarmów na ofiarę zmarłym. Fakt ten zdaje się poświadczać znaleziska w krypcie szczątków zwierzęcych: kości kończyn owcy-kozy i prawdopodobnie świni.

13. Zalesie, gm. Sidra. Krypta nr 2 widziana od strony kruchty. Fot. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune. Crypt 2 viewed from the vestibule. Photo by L. Pawlata

14. Zalesie, gm. Sidra.
Usytuowanie pochówków nr 11-15
w dolnej części krypty 4.
Fot. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune.
**Placement of burials 11-15 in
the lower part of crypt 4.**
Photo by L. Pawlata

15. Zalesie, gm. Sidra.
Usytuowanie pochówków nr
11 i 13 na ceglanych legarach
w kryptie 4. Fot. L. Pawlata
Zalesie, Sidra Commune.
**Placement of burials 11 and 13
on brick supports in crypt 4.**
Photo by L. Pawlata

PODSUMOWANIE

Wieś Zalesie, jak również okoliczne miejscowości, powstanie swoje zawdzięczają akcji kolonizacyjnej możnego rodu Wołłowiczów. Na przełomie XV i XVI w. w wyniku nadań wielkich książąt litewskich Wołłowiczowie stali się posiadaczami licznych ziem na terenie dzisiejszego województwa podlaskiego. Historia Zalesia rozpoczyna się 28 maja 1514 r., kiedy dwaj bracia Iwan i Łukasz Hrynkowiczowie otrzymali szmat puszczy grodzieńskiej na zbudowanie dworu. W 1536 r. bracia podzielili się nadaniem po połowie. Łukasz otrzymał część zachodnią dóbr, zaś Iwan część wschodnią, na której powstało m.in. Zalesie. Część majątku sidrzańskiego, w obrębie którego funkcjonowało Zalesie, nabył od spadkobierców Hieronim Wołłowicz. W 1619 r. otrzymał on starostwo żmudzkie. Był fundatorem wielu kościołów na Żmudzi, zmarł w sędziwym wieku w 1643 r. Dnia 14 czerwca 1602 r. w Krakowie zapisał on na kościół w Zalesiu folwark w tej miejscowości wraz z zabudowaniami oraz wsie Pohorany i Zalesie. Ponieważ nie było tam kościoła, zażyczył sobie, aby kościół katolicki był wymurowany. Wyróżnienie wsi budową świątyni wynikało z tego że usytuowana była ona w centrum dóbr sidrzańskich. W 1618 r. Hieronim przekazał uposażenie parafii zalesiańskiej konwentowi bernardynek grodzieńskich. Biskup wileński Eustachy Wołłowicz, brat fundatora zatwierdził tę transakcję i nałożył na bernardynki obowiązek utrzymania kapłana w Zalesiu dla pełnienia funkcji proboszcza⁵⁰. Pojedyncze pochówki męskie i kobiece znajdujące się w kruchcie kościelnej można z dużym prawdopodobieństwem wiązać z zalesiańskimi osobami zakonnymi.

Kościół w Zalesiu najprawdopodobniej budowany był w dwóch etapach. Wznoszenie murów rozpoczęło zapewne około 1602 r., wkrótce po wydaniu aktu fundacyjnego, a następnie, z niewiadomych względów, budowę przerwano. Drugi jej etap ukończony został w roku 1623. Tradycja twierdzi, że przed obecnym murowanym kościołem w Zalesiu funkcjonowały dwie świątynie, które spłonęły. Analiza architektoniczna obiektu wskazuje na niejednorodność stylistyczną prezbiterium z resztą budowli, co nie potwierdza tego przypuszczenia. Sprzeczne jest zarówno z zapisem dokumentu fundacyjnego, w którym czytamy, że w tym czasie w Zalesiu i pobliskich dobrach Wołłowiczów nie było świątyni katolickiej, jak i poleceniem, aby świątynia została wymurowana. Wyniki badań archeologicznych nie potwierdziły istnienia starszego kościoła ani pochówków. Pomimo pewnych przekształceń kościół w Zalesiu zachował się najprawdopodobniej w formie bardzo zbliżonej do kształtu, jaki nadano mu w XVII w. Pierwsza zachowana wizytacja zalesiańskiego kościoła z 1662 r. opisuje kościół jako murowany, o dwóch wieżach, pobity gontami, z małą kopułą bez krzyża. W kościele chór murowany i babiniec. Nie jest wykluczone, że opisywany w wizytacji murowany babiniec był dostawionym do fasady przedsionkiem, którego fundamenty zostały odkryte w czasie badań archeologicznych. Na pewno nie było go już w 1897 r. W nowszych wizytacjach (po 1828 r.) mianem babinca określana bywa kruchta między wieżami. W 1858 r. dzięki dużej pomocy i ofiarności parafian zostały przebudowane dwie wieże kościelne. Bezpośrednią przyczyną tych zmian miał być pożar kościoła⁵¹.

Niejednokrotnie erekcja kościoła miała na celu zapewnienie fundatorowi godnego spoczynku. Z pewnością jednak nie było tak w przypadku kościoła w Zalesiu. Nie wiemy, gdzie został pochowany Hieronim Wołłowicz, jako znaczący senator musiał mieć bardzo godne miejsce spoczynku. Obecnie dostępna jest jedna krypta, położona pod zakrystią kościoła. Z wizytacji z 1828 r. można jednak wysnuć wniosek, że najprawdopodobniej nigdy nie służyła celom sepulkralnym. Ze względu na fakt usytuowania w bezpośredniej bliskości kościelnych murów krypt odnalezionych w trakcie badań archeologicznych można przypuszczać, że pochowani w nich zmarli pochodzili z rodzin szlacheckich. Ponieważ nie odkryto żadnych przedmiotów mogących sugerować wysoki status społeczny pochowanych, można wysnuć wniosek, że należeli oni do okolicznej drobnej szlachty. Kościół w Zalesiu nie posiadał ani specjalnej rangi, ani też nie cieszył się sławą miejsca otaczanego szczególnym kultem – dlatego też pochowani na jego terenie zmarli należeli zapewne głównie do miejscowej parafii. 8 października 1825 r. w grobie z wypalanej cegły, u wrót kościoła, po lewej stronie od wejścia została pochowana szlachetnie urodzona Zofia z Kleczkowskich Piastrzecka, zmarła w czasie porodu w wieku 27 lat. Była ona żoną Michała Piastrzeckiego, dzierżawcy pobliskiego majątku Mikielewsczyzna i matką czworga dzieci. Kilka miesięcy później, 28 kwietnia 1826 r., w tej samej krypcie pochowano bratanek Zofii – dwuletniego Stanisława, syna Erazma Kleczkowskiego i jego żony Anieli z Wańkowiczów, właścicieli dworu w Mikielewsczyźnie⁵². Z tak położonej krypty 1, częściowo zniszczonej przez prace budowlane, wydobyto szczątki kostne mężczyzny w wieku 30–40 lat, kobiety w wieku 25–30 lat, dziecka w wieku 4–5 lat (*infans* I) oraz młodocianej osoby. Szczątki te wyciągnięte na zewnątrz przez robotników mogły zostać przemieszczone wraz z innymi. Wewnątrz krypty znaleziono niewątpliwy element kobiecego wyposażenia – grzebień szylkretowy. Po 1828 r. mianem babińca określana była kruchta między wieżami, więc w tym czasie zewnętrzna kruchta już nie istniała. W kwestionariuszu z 1851 r. ówczesny proboszcz zalesiański pisał że przy kościele ani też na cmentarzu nie ma żadnych nagrobków ani krypt kolatorów, co świadczy, że teren przyległy do murów kościoła nie był już użytkowany jako cmentarz⁵³.

Materiał zabytkowy pozyskany w wyniku badań wykopaliskowych datuje początki cmentarza i zespołu kościelnego na pierwszą połowę XVII w., co jest całkowicie zgodne z danymi historycznymi. Wyznaczniki chronologiczne, pomocne przy ustaleniu okresu funkcjonowania krypty 4 (moneta i ceramika naczyńniowa), pozwoliły na określenie chronologii tego obiektu na drugi-trzeci kwartał XVII w. Podobnie datować należy kruchtę i znajdującą się wewnątrz niej kryptę kościelną nr 1. Obie krypty są jednorodne stylistycznie, wykonane zbliżoną techniką i z takich samych materiałów. Krypta nr 2 jest obiektem późniejszym, pochodzącym z pierwszej ćwierci/połowy XIX w. Wybudowana została przed frontem kościoła, który stanowiła wówczas zachodnią ścianą kruchty. Kruchta wzniesiona zapewne zaraz po budowie kościoła została rozebrana prawdopodobnie przed 1828 r.

BIBLIOGRAFIA

- Bil M., *Architektura sepulkralna podziemia prezbiterium katedry w Łomży*, „Architektura. Czasopismo Techniczne” 2011, t. 23.
- Bystroń J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI–XVIII*, t. 2, Warszawa 1976.
- Drażkowska A., *Odzież grobowa Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Toruń 2008.
- Gołub S., *Kościół pw. Wszystkich Świętych w Rybitwach, gm. Józefów nad Wisłą. Wyniki badań archeologicznych*, [w:] *Kościoty nadwiślańskie Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2014.
- Górska I., Kotyńska-Stetkiewicz J., Kułak A., Pawlata L., Ryżewski G., Stetkiewicz K., Wróbel W., *Cmentarze w Białymstoku*, Białystok 2022.
- Karczewska M., Karczewski M., *Przedmioty odkryte przy zmarłych i między grobami*, [w:] *Cmentarz ewangelicki przy ul. Młynowej w Białymstoku*, t. 1. *Historia miejsca*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok–Poznań 2013.
- Karczewska M., Karczewski M., *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych*, [w:] *Cmentarz ewangelicki przy ul. Młynowej w Białymstoku*, t. 1. *Historia miejsca*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok–Poznań 2013.
- Karczewska M., Karczewski M., Ptaszyńska-Sarosiek I., Jurzysta E., Jurzysta M., *Katalog grobów*, [w:] *Cmentarz ewangelicki przy ul. Młynowej w Białymstoku*, t. 1. *Historia miejsca*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok–Poznań 2013.
- Karwowska H., *Knyszyńska rezydencja króla Zygmunta Augusta – źródła archeologiczne*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2005, t. 11.
- Kuchowicz Z., *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź 1975.
- Kułak A., Ryżewski G., *Historia wsi Zalesie i parafii pw. Matki Bożej Pocieszenia*, [w:] *Ratownicze archeologiczne badania wykopaliskowe cmentarza przykościelnego w Zalesiu, gm. Sidra. Opracowanie badań*, Białystok 2015, mpis w archiwum Podlaskiej Pracowni Archeologicznej w Białymstoku.
- Kułak A., Ryżewski G., *Zalesie – dzieje wsi i kościoła parafialnego*, [w:] *Małe miasta. Zabytki*, red. M. Zemło, R. Dobrowolski, Lublin–Supraśl 2009.
- Majorek M., Grupa D., *Malowane czy obijane – oznaka mody czy potrzeby na przykładzie trumien z krypt kościoła w Szczuczynie (cz. 1)*, [w:] *Tajemnice szczuczyńskich krypt*, t. 1, red. M. Grupa, T. Dudziński, Grajewo 2013.
- Nowak M., Wojciechowska A., *Architektura krypt w Szczuczynie*, [w:] *Tajemnice szczuczyńskich krypt*, t. 1, red. M. Grupa, T. Dudziński, Grajewo 2013.
- Pawlata L., *Archeologiczne badania cmentarzyska unickiego w Knyszynie*, [w:] *Parafia Knyszyn 1520–2020. Odkrywanie dziejów*, red. A. Szot, Knyszyn 2019.
- Pawlata L., *Archeologiczne ratownicze badania wykopaliskowe na Rynku Siennym w Białymstoku*, *Białystok, stan. 29 (AZP 37-86/12)*, Białystok 2019, mpis w archiwum Fundacji Ochrony Zabytków „Na Rubieży” w Białymstoku.
- Pawlata L., *Badania archeologiczne dworu Radziwiłłów w Zabłudowie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2022, t. 28.
- Pawlata L., *Badania wykopaliskowe XVII-wiecznego cmentarza na stanowisku 50 w Białymstoku, ul. Antoniuk Fabryczny 32*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2016, t. 22.

- Pawlata L., *Ratownicze archeologiczne badania wykopaliskowe cmentarza przykościelnego w Zalesiu, gm. Sidra. Opracowanie badań*, Białystok 2015, mpis w archiwum Podlaskiej Pracowni Archeologicznej w Białymstoku.
- Sawicki J., *Kultura materialna w świetle znalezisk z grobów na cmentarzu Salwatora we Wrocławiu*, [w:] K. Wachowski (red.), *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropolia wrocławskich protestantów* (= *Wratislavia Antiqua*, t. 21), Wrocław 2015.
- Starski M., *Puck – dziewiętnastowieczny cmentarz katolicki*, <https://www.archeologia.uw.edu.pl/puck-dziewietnastowieczny-cmentarz-katolicki-w-pucku/> [dostęp: 1 IX 2024].
- Wawrzeniuk J., *Z przeszłości Supraśla. Badania archeologiczne dawnego cmentarza przy klasztorze pobazylińskim*, [w:] *Małe miasta. Perspektywa archeologiczna*, red. M. Zalewski, M. Zemło, Lublin-Supraśl 2014.
- Wawrzeniuk J., *Zapomniane wiejskie nowożytnie cmentarze Podlasia – stan badań a perspektywy badawcze*, „*Saeculum Christianum*” 2021, t. 28(1).
- Włodarczyk D., *Wyniki wstępnych prac archeologicznych przeprowadzonych w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Żabiance, gm. Ułęż*, [w:] *Kościoły nadwiślańskie Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2014.
- Zdziebłowski S., *Cmentarz sprzed kilkuset lat przebadano w Piotrkowie Trybunalskim*, <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,370788,cmentarz-sprzed-kilkuset-lat-przebadano-w-piotrkowie-trybunalskim.html> [dostęp: 2 IX 2016].

PRZYPISY

- ¹ M. Bil, *Architektura sepulkralna podziemia prezbiterium katedry w Łomży*, „*Architektura. Czasopismo Techniczne*” 2011, t. 23, s. 426.
- ² Tamże, s. 429.
- ³ L. Pawlata, *Archeologiczne ratownicze badania wykopaliskowe na Rynku Siennym w Białymstoku. Białystok, stan. 29* (AZP 37-86/12), mpis w Archiwum Fundacji Ochrony Zabytków „Na Rubieży” w Białymstoku, Białystok 2019, s. 19–51; I. Górka, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryżewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, *Cmentarze w Białymstoku*, Białystok 2022, s. 320, ryc. 14.
- ⁴ L. Pawlata, *Badania archeologiczne dworu Radziwiłłów w Zabłudowie*, „*Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*” 2022, t. 28, s. 119–121, ryc. 11, 25.
- ⁵ M. Nowak, A. Wojciechowska, *Architektura krypt w Szczuczynie*, [w:] *Tajemnice szczuczyńskich krypt*, t. 1, red. M. Grupa, T. Dudziński, Grajewo 2013, s. 24–25.
- ⁶ M. Bil, *Architektura sepulkralna...*, s. 428.
- ⁷ Tamże, s. 429.
- ⁸ M. Nowak, A. Wojciechowska, *Architektura krypt...*, s. 24.
- ⁹ Tamże, s. 25.
- ¹⁰ M. Bil, *Architektura sepulkralna...*, s. 427.
- ¹¹ M. Nowak, A. Wojciechowska, *Architektura krypt...*, s. 25–26.
- ¹² J. Wawrzeniuk, *Z przeszłości Supraśla. Badania archeologiczne dawnego cmentarza przy klasztorze pobazylińskim*, [w:] *Małe miasta. Perspektywa archeologiczna*, red. M. Zalewski, M. Zemło, Lublin-Supraśl 2014, s. 166.
- ¹³ M. Starski, *Puck – dziewiętnastowieczny cmentarz katolicki*, <https://www.archeologia.uw.edu.pl/puck-dziewietnastowieczny-cmentarz-katolicki-w-pucku/>, 14 X 2018 [dostęp: 1 IX 2024].
- ¹⁴ M. Bil, *Architektura sepulkralna...*, s. 430.
- ¹⁵ Tamże, s. 429–431.
- ¹⁶ L. Pawlata, *Archeologiczne ratownicze badania...*, s. 35–36.

- 17 Tamże, s. 19, 35, 37.
- 18 M. Bil, *Architektura sepulkralna...*, s. 430–431.
- 19 Tamże, s. 433.
- 20 M. Nowak, A. Wojciechowska, *Architektura krypt...*, s. 28–29.
- 21 J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI–XVIII*, t. 2, Warszawa 1976, s. 115.
- 22 A. Kułak, G. Ryżewski, *Historia wsi Zalesie i parafii pw. Matki Bożej Pocieszenia*, [w:] *Ratownicze archeologiczne badania wykopaliskowe cmentarza przykościelnego w Zalesiu, gm. Sidra. Opracowanie badań*, Białystok 2015 mpis w archiwum Podlaskiej Pracowni Archeologicznej w Białymstoku, s. 11.
- 23 M. Nowak, A. Wojciechowska, *Architektura krypt...*, s. 28.
- 24 S. Gołub, *Kościół pw. Wszystkich Świętych w Rybitwach, gm. Józefów nad Wisłą. Wyniki badań archeologicznych*, [w:] *Kościoty nadwiślańskie Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2014, s. 87–88.
- 25 J. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź 1975, s. 204.
- 26 M. Majorek, D. Grupa, *Malowane czy obijane – oznaka mody czy potrzeby na przykładzie trumien z krypt kościoła w Szczuczynie* (cz. 1), [w:] *Tajemnice szczuczynskich krypt*, t. 1, red. M. Grupa, T. Dudziński, Grajewo 2013, s. 72–76.
- 27 Tamże, s. 71–82.
- 28 S. Gołub, *Kościół pw. Wszystkich Świętych...*, s. 94.
- 29 M. Majorek, D. Grupa, *Malowane czy obijane...*, s. 72; L. Pawlata, *Archeologiczne ratownicze badania...*, s. 28, 36, 45–47, 51, 55; I. Górka i in., *Cmentarze...*, s. 304.
- 30 D. Włodarczyk, *Wyniki wstępnych prac archeologicznych przeprowadzonych w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Żabiance, gm. Ułęż*, [w:] *Kościoty nadwiślańskie...*, s. 117–118, fot. 13.
- 31 M. Majorek, D. Grupa, *Malowane czy obijane...*, s. 82, ryc. 1, 2, 4, 5.
- 32 S. Zdziebłowski, *Cmentarz sprzed kilkuset lat przebadano w Piotrkowie Trybunalskim*, 13 X 2010, <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,370788,cmentarz-sprzed-kilkuset-lat-przebadano-w-piotrkowie-trybunalskim.html>, [dostęp: 2 IX 2024].
- 33 M. Karczewska, M. Karczewski, I. Ptaszyńska-Sarosiek, E. Jurzysta, M. Jurzysta, *Katalog grobów*, [w:] *Cmentarz ewangelicki przy ul. Młynowej w Białymstoku*, t. 1: *Historia miejsca*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok–Poznań 2013, s. 91, 113, 125, 131, 133–134, 139, 144, 151, 154, fot. 6, 33, tabela 3, tabl. 3, 13.
- 34 M. Karczewska, M. Karczewski, *Przedmioty odkryte przy zmarłych i między grobami*, [w:] *Cmentarz ewangelicki przy ul. Młynowej...*, t. 1, s. 32; L. Pawlata, *Archeologiczne ratownicze badania...*, s. 19–51; I. Górka i in., *Cmentarze...*, s. 320, ryc. 14.
- 35 M. Majorek, D. Grupa, *Malowane czy obijane...*, s. 72.
- 36 M. Karczewska, M. Karczewski, *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych*, [w:] *Cmentarz ewangelicki...*, t. 1, s. 35, tabl. 23, 25, 35; L. Pawlata, *Archeologiczne ratownicze badania...*, s. 22, 33, 36.
- 37 M. Majorek, D. Grupa, *Malowane czy obijane...*, s. 82.
- 38 J. Wawrzyniuk, *Z przeszłości Supraśla...*, s. 160, 166, fot. 6.
- 39 L. Pawlata, *Archeologiczne badania cmentarzyska unickiego w Knyszynie*, [w:] *Parafia Knyszyn 1520–2020. Odkrywanie dziejów*, red. A. Szot, Knyszyn 2019, s. 283, ryc. 2: 6.
- 40 J. Sawicki, *Kultura materialna w świetle znalezisk z grobów na cmentarzu Salwatora we Wrocławiu*, [w:] K. Wachowski (red.), *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropolia wrocławskich protestantów (= Wratislavia Antiqua*, t. 21), Wrocław 2015, s. 78–79, tabl. 25.
- 41 A. Drążkowska, *Odzież grobowa Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 61–63.
- 42 D. Włodarczyk, *Wyniki wstępnych prac archeologicznych...*, s. 121.
- 43 Tamże, s. 118, fot. 14.
- 44 Z. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie...*, s. 198.
- 45 L. Pawlata, *Badania wykopaliskowe XVII-wiecznego cmentarza na stanowisku 50 w Białymstoku, ul. Antoniuk Fabryczny 32*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2016, t. 22, s. 224.
- 46 Tenże, *Archeologiczne badania cmentarzyska unickiego...*, s. 284, 286, 290, ryc. 2:1–3.
- 47 J. Wawrzyniuk, *Z przeszłości Supraśla...*, s. 158, fot. 5.
- 48 Taż, *Zapomniane wiejskie nowożytnie cmentarze Podlasia – stan badań a perspektywy badawcze*, „Saeculum Christianum” 2021, t. 28(1), s. 139–144.

- ⁴⁹ H. Karwowska, *Knyszyńska rezydencja króla Zygmunta Augusta – źródła archeologiczne*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2005, t. 11, s. 195–196, ryc. 4.5.
- ⁵⁰ A. Kułak, G. Ryżewski, *Zalesie – dzieje wsi i kościoła parafialnego*, [w:] *Małe miasta. Zabytki*, red. M. Zemło, R. Dobrowolski, Lublin-Supraśl 2009, s. 88–89; ciż, *Historia wsi Zalesie...*, s. 1–4.
- ⁵¹ A. Kułak, G. Ryżewski, *Zalesie...*, s. 89; ciż, *Historia wsi Zalesie...*, s. 4–10.
- ⁵² Ciż, *Historia wsi Zalesie...*, s. 12.
- ⁵³ Ciż, *Zalesie...*, s. 96; ciż, *Historia wsi Zalesie...*, s. 14.

CHURCHYARD CEMETERY IN ZALESIE, SIDRA MUNICIPALITY

In 2015, archaeological rescue excavations were conducted at the churchyard cemetery in Zalesie, Sidra municipality. During the course of the archeological research, a range of insights was gathered regarding archaeological discoveries made in previous years.

These discoveries took place at the churchyard cemetery, on the grounds of another medieval cemetery known as “Mohilcy,” located on village lands, as well as in the area of a former grange manor farm, which no longer exists.

In three excavation trenches near the Catholic church, built between 1602 and 1623 (Fig. 1), the relic remains of 15 graves and four masonry structures were uncovered: three crypts and a church porch (Figs. 2, 3, 4). The foundation of church porch no. 3 was discovered in front of the church entrance (Figs. 10, 11). This structure, constructed after the church itself, served its purpose at least until 1825.

Inside, two burials and a masonry burial Crypt numbered 1 (Fig. 12), were discovered. Among the skeletal remains recovered from inside the crypt, were the bones of several individuals and a comb (Fig. 5:8). Near the foundation of the church porch, crypt no. 2 (Fig. 13) was located, which contained the remains of a man dressed in noble attire, with relics - boots, a shirt, and a corset - preserved. The deceased had been laid in a richly decorated coffin with inscriptions (Fig. 9) and silver-plated handles (Fig. 8). To the south of the church, crypt no. 4 was adjoined to the building. This crypt held the remains of at least ten individuals (Figs. 14, 15). The upper part of the structure was damaged during land leveling. The deceased were buried in coffins assembled without nails; the lowest coffins were supported by brick beams (Fig. 15). There was a general lack of grave goods, except for a beaded necklace in a small girl's grave (Fig. 7) and a buckle from a leather belt in a woman's grave (Fig. 5:7). Inside the crypt, fragments of several clay vessels (Fig. 5: 1–5, 9; Fig. 6: 1–5) and animal bones were found, indicating rituals involving the periodic offering of food. Crypt no. 2 dates from the first half of the 19th century. In Crypt no. 4 a Riga shilling minted between 1632 and 1654 (Fig. 5:7) was found. Crypts 1 and 4 are dated to the 17th century.